Хосе Ортега-і-Гасет

Безхребетна Іспанія

(Деякі історичні зауваги)

Переклад В'ячеслава Сахна

ПОЄДНАННЯ ТА РОЗПАД

Гадаю, не зайве було б задля внеску у вирішення політичних проблем дещо дистанціюватися від них, розташувавши їх в історичній перспективі. З цього уявного віддалення факти немов увиразнюються і несамохіть прибирають постави, в якій краще проявляється їх глибинна суть.

Це, скоріше, історична, а не політична розвідка. Викладені тут міркування про суспільні групи і тенденції іспанської сьогочасності не повинні сприйматись як войовничі позиції. Вони більше позначені доброзичливим спогляданням національного чину й направлені чисто теоретичним, а відтак не наступальним, прагненням.

У "Римській історії" Моммзена є, серед багатьох інших, один дуже важливий момент, коли автор після певних підготовчих розділів починає оповідь про долю Риму. Ряснотою історичних відомостей римський народ являє собою унікальний випадок; це єдиний народ, який розгортає перед нашим зором повний цикл свого життя. Ми можемо навіч спостерігати його народини і його згасання. Щодо інших народів дійство є фрагментарним: ми або не бачили їхнього поставання, або ще не бачили їхнього занепаду. Отже, Рим є єдиною знаною нам завершеною траєкторією національного організму. Наші очі можуть супроводити жорстоку римську квадригу в її славетній експансії на обширах ойкумени, а потім спинитись на руїнах, які, попри свою велич,

не перестають ними бути. З цього випливає, що на разі можна реконструювати тільки одну історію в чітко науковому розумінні слова — історію Риму. Видатним архітектором цієї будівлі був Мом-мзен. [140]

Тож повернімось до того важливого моменту, коли Моммзен розпочинає оповідь про мінливість долі цього взірцевого народу. Перед аркушем чистого паперу з пером у руці Моммзен зосереджується, добираючи першу фразу, початковий такт своєї геркулесової симфонії. Стрімкою й строкатою процесією проходять перед його поглядом римські події. Немов в агонії постає перед ним усе життя вмирущого. Моммзен, перейнявшись життям латинської імперії більше за будь-якого римлянина, ще раз переглядає запаморочливу драматичну кінострічку. Все те багатство його відчуттів утілюється в узагальнення. Соковите перо бігає по аркушу паперу, виводячи ці слова: "Історія будь-якої нації, а надто нації латинської,— це розлога система поєднання" (1).

Ця фраза являє собою принцип такої ж ваги для історії, як для фізики ось цей: фізична реальність полягає, врешті-решт, у рівняннях рухів. Хоча тепло, світло та опір у природі позірно непорушні, насправді вони рухомі. Ми розуміємо чи пояснюємо якийсь феномен, коли виявляємо його прихований вираз, формулу його руху.

Якщо роль, котру у фізиці відіграє рух, в історії належить процесам поєднання, то все залежатиме від чіткості самого поняття поєднання.

Аж тут ми стикаємося з помилковим і вельми поширеним уявленням про формування народу як про зростання через розширення початкового ядра. Ця помилка походить з іншої, ще давнішої, яка вбачає походження політичного суспільства, держави в розширенні родини. Ідея, що родина є соціальним осередком, а держава — немов зросла родина, стає на заваді розвиткові історичної науки, соціології, політики та багатьох інших дисциплін (2).

Ні, історичне поєднання — це не розширення початкового ядра. Згадайте, до речі, основні етапи еволюції Риму. Спершу Рим був общиною, що осіла на горі Палатін та сімох прилеглих пагорбах. Це Палатінський Рим, Septimontium, або Нагірний Рим. Згодом цей Рим з'єднується з поблизькою общиною на пагорбі Квірі-нал. Звідтоді маємо два Рима — нагірний і пагорбковий. Вже цей перший епізод римського поєднання спростовує образ розширення. Цілісний Рим є не розширенням Палатінського Риму, а поєднанням двох різних спільностей у вищу єдність. [141]

Цей Палатіно-квірінальний Рим існує серед багатьох інших аналогічних поселень тієї ж латинської раси, не маючи з ними жодного політичного зв'язку. Ідентичність раси не доконче веде до поєднання в один національний організм, хоча подеколи сприяє цьому процесові й полегшує його. Рим мусив підкорити общини латинян — своїх расових побратимів — тими ж методами, яких століття по тому вживає для інтеграції в Імперію таких відмінних від себе людностей, як кельто-ібери і галли, германці і греки, скити і сірійці. Невірно, що національна єдність засновується на єдності крові, і навпаки. Расова відмінність, що не виключає історичного поєднання, підкреслює специфіку генези кожної великої держави.

Річ у тім, що Рим вимушує своїх побратимів з Лацію до утворення соціального тіла, унітарного об'єднання, яке було foedus latinum, латинською федерацією, другим етапом поступального об'єднання.

Наступним кроком було упокорення етрусків і самні-тів — двох людностей відмінної раси, що заселяли по-граниччя латинської території. Доконавши цього, італійський світ стає історично органічною єдністю. Трохи згодом решта знаного нами людства у швидкому прекрасному крещендо прилучається до італійського тулуба, утворюючи велетенську структуру Імперії. Цей останній етап можна назвати колонізацією.

Отже, стадії єднального процесу утворюють досконалу висхідну лінію — первісний Рим, двійчастий Рим, латинська федерація, італійська єдність, колоніальна Імперія. Цієї схеми доволі, щоб продемонструвати нам, що історичне .поєднання не є розширенням початкового ядра, а скоріше організацією багатьох уже існуючих соціальних об'єднань в нову структуру. Початкове ядро ані поглинає підкорювані народи, ані нищить характер їх життьових єдностей, що вони мали до того. Рим підкорює Галлію, але це аж ніяк не означає, що галли перестають почувати себе відмінною від Риму соціальною сутністю і що вони розчиняються в гігантській однорідній масі, названій Римською імперією. Ні, галльська єдність існує й надалі, але вже як складова частина більшого. Сам Рим, початкове ядро поєднання, є в цьому колосальному організмі частиною, котра користається привілейованим становищем як головний чинник цілісності. [142]

Надзвичайно затемнює історію припущення, що після формування вищої національної єдності з нижчих ядер, вони перестають існувати як активно відмінні елементи. З цієї помилкової думки випливає, приміром, що Арагон, Каталонія та Країна Басків, приєднані Кастілією, втрачають свої відмінності. Нічого подібного! Підкорення, уніфікація, поєднання не означає загибелі спільнот як таких; властива їм, хоча й притлумлена, сила незалежності триває; відцентрова сила стримується центральною енергією, яка змушує їх жити як частини загального, а не окремішньо. Досить того, що центральна, будівнича сила нації — Рим в Імперії, Кастілія в Іспанії, Іль-де-Франс у Франції — зменшується, тим самим автоматично підживлюючи сепаратистську енергію прилучених спільнот.

Але фраза Моммзена не вповні завершена. Історія нації — це не тільки історія її творчого і висхідного періоду; це також історія її занепаду. І якщо перша полягає в поєднанні, то друга — в зворотному процесі. Історія занепаду нації — це історія обширної дезінтеграції.

Тож треба взяти за звичку розуміти будь-яку національну єдність не тільки як інертне спільне життя, а як динамічну систему. Для її

підтримання центральна влада є такою ж суттєвою силою, як і сила розпорошення. Вага стелі, що давить на пілястри, не менш суттєва для будівлі, ніж протидія пілястрів, що тримають стелю.

Втома якогось органу на перший погляд видається звичайнісіньким нездужанням. Либонь, ми думаємо, що при ідеальному здоров'ї втомі немає місця. Втім, фізіологія твердить, що без мінімуму втоми орган атрофується. Для нормального функціонування він має одержувати подразнення, стомлюватись, а відтак — підживлюватись. Орган мусить раз у раз одержувати незначні поранення, які б підтримували його в стані бадьорості. Ці незначні поранення названо "функціональними стимулами". Без них організм не годен функціонувати і жити.

Точнісінько так уніфікаторська, центральна, тоталітарна енергія — хоч як її назвати,— щоб не ослабнути, потребує протидіючої сили — сили розпорошення, відцентрового, незнищенного імпульсу спільнот. Без цього стимулятора зв'язок атрофується, національна [143] єдність зазнає розкладу, частини розпадаються, існуючи нарізно і повертаючись до окремішнього життя як незалежні величини.

СИЛА НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ

Творча сила націй — це quid divinum, геній або хист, такий же своєрідний, як Поезія, Музика та релігійність. Народи великого інтелекту позбавлені цієї риси, натомість її доволі мають народи, невдатні до наукової праці та творчості. Афіни, попри свій гострий розум, не зуміли націоналізувати Середземноморський схід; тим часом Рим і Кастілія, небагаті на інтелект, створили дві величезні національні структури.

Не зайве було б детальніше розглянути риси цього націоналізаторського хисту. Та на часі досить зазначити імперативність цього хисту. Він не вимагає теоретичного знання і багатої уяви, глибокої

й заразливої емоційності на зразок релігійності. Це вміння хотіти і вміння повелівати.

Отже, повелівати — це не просто переконування чи, навпаки, принука, а дивовижне поєднання одного й другого. Моральне вщеплювання і матеріальна принука глибоко закорінені в кожному акті панування. На превеликий жаль, я не поділяю антипатії сучасного пацифізму до насильства; без нього не було б нічого з того, що ми найбільше цінуємо в минулому, а якщо його вилучити з майбутнього, то годі уявити, який безлад запанує в світі. Втім, ясна річ, шляхом самого насильства ніколи не було зроблено нічого, що не заслуговувало б жалю.

Силоміць утворені псевдооб'єднання — недовгочасні, і зникають, не залишивши в історії помітного сліду. Хіба не впадає у вічі різниця між цими ефемерними конгломератами народів та справжніми, змістовними поєднаннями? Порівняйте страхітливі монгольські імперії Чінгісхана або Тимура із Стародавнім Римом і сучасними націями Заходу. В ієрархії насильства постать Чінгісхана є неперевершеною. Хто такі Александр, Цезар чи Наполеон у порівнянні з пекельним генієм, надлюдиною-кочівником, упокорювачем півсвіту, котрий промандрував із своєю степовою юртою [144] з Далекого Сходу до твердинь Кавказу? Порівняно з Іваном Грозним, який не вмів читати й писати, не визнавав ніяких релігій і цурався всяких ідей, Александр, Цезар, Наполеон є носіями ідеї Salvation Army. Імперія монголів триває за життя коваля, котрий викував її крицею свого меча; витвір Цезаря, навпаки, тривав століття і прогучав відлунням у тисячоліттях.

У всякому справжньому поєднанні сила має додатній характер; реальна потуга завжди полягає в національній догмі, привабливому проекті спільного життя. Відкинемо будь-яку статичну інтерпретацію спільного національного життя і спробуємо витлумачити його динамічно. Просто так собі люди гуртом не живуть; такий зв'язок a priori існує тільки в родині. Спільноти, що входять до держави, живуть разом задля чогось; це спільність намірів, прагнень, великого пожитку. Гуртом

живуть не для того, аби бути вкупі, а щоб робити щось укупі. Коли Рим підкорює довколишні народи не самими легіонами, вони почувають себе прищепленими до латинського дерева і плекають певні надії. Рим був для них, мов якесь велике життєдайне підприємство, де всі можуть співпрацювати. Рим був проектом всесвітньої організації, вищою правовою традицією, досконалим урядуванням, скарбницею одержаних від Греції ідей, які додавали життю великосвітськості, святечності та досконаліших утіх. Того дня, коли Рим перестав бути прекрасним завтра, Імперія розпалась.

Учора, минулий час, традиція не є вирішальним чинником для нації. Ця помилка постає, як я вже зазначав, з пошуків кореня держави у сім'ї, родовій, пращурній спільноті, загалом у минулому. Нації утворюються і живуть, доки мають програму на завтра.

Що стосується сили, то визначити її місію неважко. Хоч би яка глибока була історична доконечність союзу між двома народами, це заходить у суперечність з приватними інтересами, примхами, ницістю, пристрастями і, найбільше, загальними передсудами, що тримаються на поверхні непокірливої народної душі. Все це не витримує критики з погляду історії та цивілізації, суперечить природі людини і стає на шляху історії. Дійовим засобом проти цього є лиш сила — велика політична хірургія.

З висоти цих міркувань, немов з обсерваторії, поглянемо тепер з майже астрономічної перспективи у далечінь, на сьогодення Іспанії. [145]

ЧОМУ ІСНУЄ СЕПАРАТИЗМ?

Одним з найприкметніших феноменів іспанського політичного життя в останні двадцять років стала поява регіоналізмів, націоналізмів, сепаратизмів, тобто рухів етнічного й територіального відокремлення.

Чи багато іспанців усвідомлює справжню історичну реальність цих рухів? Боюся, що ні.

Для переважної більшості каталонський і баскський "націоналізм" є штучним рухом, який видуманий, скажімо так, "з нічого", без глибоких на те причин та мотивів, і виник з доброго дива якихось кільканадцять років тому. З цього випливає, що Каталонія і Країна Басків доти не були соціальними єдностями, відмінними від Кастілії чи Андалусії. Іспанія, мовляв, була однорідною масою, без якісних перервностей, без внутрішнього розмежування її частин. А розводити балачки про регіони, про різні народи, про Каталонію, про Еускаді — це все одно, що встромити ножа в однорідну масу і розкраяти на різні організми одвічне, компактне ціле.

Якісь там люди, спонукувані економічною захланністю, власними амбіціями, більш-менш келейною заздрістю, умисне підривають національну єдність своїми свавільними діями. Той, хто має таке уявлення про сепаратистські рухи, висновує з логічною послідовністю, що єдиний метод боротьби з ними полягає в їх придушенні шляхом прямих утисків, переслідування їх ідеї, їх організації та їх членів. Це втілюється в таку, наприклад, конкретну форму. В Барселоні та Більбао змагаються "націоналісти" й "унітаристи"; тож центральна влада мусить надати нездоланну силу, яку вона, як тотальна влада, має, одній з ворогуючих сторін; ясна річ — унітарній. Це. принаймні те, чого домагаються баскські та каталонські центристи, і з їхніх уст нерідко можна почути таке: "Сепаратистів не годиться трактувати як іспанців"; "усе владнається, коли центральна влада настановить нам губернатора, котрий би прислухався до нас".

Мої міркування про витоки, характер, трансцендентність і трактування цих сепаратистських прагнень украй відмінні. Мені здається, що унітаризм, котрий до сьогодні протистоїть каталоністам і біскаїстам, є продуктом каталонських та біскайських голів, зроду нездатних [146] (говорю загалом, шануючи конкретні особи) зрозуміти історію Іспанії. Для них усе ясно, як божий день: Іспанія — витвір

Кастілії, тож усі підстави вважати, що тільки кастільські голови мають адекватні органи для розуміння великої проблеми інтегральної Іспанії. Я не раз потішався, уявляючи собі, що було б, якби тисячу років тому не кастільці, а унітаристи, каталонці й біскайці, були уповноважені кувати таку величезну річ, яку ми називаємо Іспанією. Гадаю, що вони, неспроможні підняти єдину Іспанію, б'ючись лобами в стіну, перетворили б півострів на тисячу кантонів. Оскільки, як ми згодом побачимо, таке розуміння "націоналізмів" і спосіб боротьби з ними є, своєю чергою, сепаратизмом і партикуляризмом. Це те саме каталонство і біскайство, тільки з протилежним знаком.

ТАНТО МОНТА

Уродженці цього суворого плоскогір'я, що тягнеться від Ебро до Тахо, розчулюються на згадку про поєднання Кастілією півострова. Від самого початку Кастілія дає знати, що вміє володарювати. Усе залежить від енергії, якою вона потрапила володарювати самою собою. Бути паном самого себе — це перша умова панування над іншими. Кастілія прагне здолати у своєму власному серці потяг до хуторянства, розуміючи вузьке бачення безпосередніх інтересів, що панує серед решти іберійських народів. Відтак вона спрямовує своє завзяття на великі починання, які потребують широкої співпраці. Вона першою започаткувала довгі, складні траєкторії міжнародної політики — ще одна ознака націоналізаторського генія. Великі нації утворилися не з нутра, а ззовні; тільки вдатна міжнародна політика, політика далекосяжних намірів, уможливлює вдалу внутрішню політику, котра, врешті-решт, завжди є мілководною політикою. Лише в Арагоні, як і в Кастілії, існувало міжнародне чуття, на перешкоді якому, проте, стояла геть протилежна цьому достоїнству вада — затята селянська недовірливість, незбориме прагнення зберегти свої етнічні й культурні особливості. Тривалі прикордонні змагання кастільців з мусульманами — іншою цивілізацією, приводять їх до усвідомлення історичної близькості з іншими іберійськими монархіями, [147] попри видимі відмінності у зовнішності, вимові, вдачі, землі. Отже, "єдина Іспанія" народжується в голові Кастілії не як прочуття чогось реально існуючого — Іспанія

насправді не була єдиною,— а як абстрактна ідея чогось здійснимого, спонука виявлення волі, "уявне завтра, здатне дисциплінувати сьогодні". Так мішень вабить стрілу й напинає тятиву. Так діловій людині Сесілу Родсу спадає на думку ідея Родезії — імперії в диких африканських нетрях. Коли на чолі традиційної політики Кастілії стає ясний, проникливий розум Фернандо Католика, все стає можливим. Геніальна арагонська лисиця збагнула, що Кастілія мала рацію — треба перебороти недовірливість своїх селян і об'єднатися в більшу Іспанію. Далекосяжні наміри Фернандо могли бути здійснені лише з Кастілії, бо тільки в ній вони знаходили властивий відгук. Отже, іспанської єдності досягнуто. Але навіщо? З якою метою? Під якими гаслами й прапорами? Щоб жити вкупі й грітись довкола головного вогнища, одне побіч одного, мов старенькі сивіли взимку? Все навпаки. Союз укладається для того, щоб випромінити іспанську енергію на всі чотири сторони, щоб розлитися по планеті, щоб створити ще більшу імперію. Іспанія єднається задля цього і з цієї причини. Марево таких починань є спробою зазирнути за видноколо. Це вабить, захоплює і спонукає до союзу, що збиває антагоністичні темпераменти в один компактний блок. Для того, хто має добре історичне чуття, немає сумніву, що "іспанська єдність була, передусім і над усім, тогочасним об'єднанням двох великих міжнародних політик — політики Кастілії, спрямованої на Африку й центр Європи, і політики Арагону, скерованої на Середземномор'я. Вислідом стало те, що вперше в історії виникає ідея "Weltpolitik"; іспанська єдність була створена саме для того, щоб випробувати її.

У попередньому розділі я стверджував, що національне поєднання, спільне життя народів і соціальних груп вимагає якогось високого наміру співпраці та привабливого образу життя вкупі. Історія Іспанії підтверджує цю опінію, витоки котрої сягають історії Риму. Ми, іспанці, об'єдналися п'ять століть тому, щоб здійснити "Weltpolitik" і щоб випробувати багато інших починань під великим вітрилом.

Це аж ніяк не моя химерна побудова, не віньєтка китайського мандарина, яку нероба літератор доточує п'ятсот років по тому до надій і смутків давньої доби. [148]

Серед тисячі інших свідчень я хотів би навести ось ці два, що дають безперечні докази і доповнюють одне одного. Перше належить Франческо Гіччіардіні — молодому флорентійському амбасадору в нашому краї. У своїй книзі "Relazione di Espagna" він розповідає, як одного разу спитав у короля Фернандо: "Як могло статися, що такий войовничий народ, як іспанський, завжди звойовували, цілком чи почасти, галли, римляни, карфагеняни, вандали, маври?" На що король відказав: "Нація досить вдатна до війни, але безурядна, тож чинити з нею великі справи може лиш той, хто вміє тримати її укупі й давати їй лад". Саме це, додає Гіччіардіні, і зробили Фернандо та Ізабелла; завдяки цьому вони змогли повести Іспанію на великі мілітарні звершення (3).

Тож виходить, що єдність — це причина і умова здійснення великих справ. Чи хтось сумнівається? Але набагато цікавішим, глибшим і вартнішим є зворотній зв'язок — ідея великих звершень породжує національну єдність.

Гіччіардіні не відзначався надто великим розумом. Найсвітлішою головою того часу був Макіавеллі. За тієї доби ніхто стільки не розмірковував про політику, ніхто краще за нього не знався на механізмах канцелярій. Окрім того, далекоглядного секретаря сеньйорії, як нікого, цікавила діяльність Фернандо. Його "Державець" є, власне кажучи, роздумами про те, що зробили Фернандо Католик і Чезаре Борджа. Макіавеллізм є чисто інтелектуальним коментарем італійця до діянь двох іспанців.

Існує цікавий лист, що його Макіавеллі пише до свого приятеля Франческо Ветторі, ще одного флорентійського амбасадора, з приводу неочікуваного замирення, що його Фернандо Католик запропонував королеві франції 1513 року. Ветторі не годен збагнути політику

"підступного короля", але Макіавеллі дає цьому проникливе пояснення, що стає пророчим. Ось як він змальовує тактику Фернандо Іспанського:

"Якби Ви взяли до уваги наміри і методи цього католицького короля, то так би не чудувалися з того замирення. Цей король, як Вам відомо, з мализни й убозтва добувся неабиякої величі. Він повсякчас мусив воюватися з новими державами і недовірливими підданцями (4), і один із способів утримати нові держави та укріпити хиткі душі від сумнівів та нерішучості він вбачав [149]

у спрямуванні кипучої енергії люду на нові звершення. Король збагнув цю доконечність і добре нею скористався; це й спричинило до африканських походів, поділу Королівства (5) та багатьох інших заходів. Тому він стає на чолі діянь, які судилися долею і яких вимагала доконечність" (6).

Годі вимагати більшої ясності й точності від сучасника. Подальший перебіг подій довів прозірливість флорентійця. Доки Іспанія мала перед собою великі звершення, а спільне життя на півострові поліпшувалось, національне єднання не зазнавало руйнувань.

Але ми зупинились на тому, що впродовж останніх років не вщухає гомін націоналізмів, регіоналізмів, сепаратизмів...

Тож повернімося до початку цієї розвідки і спитаймося: чому?

ПАРТИКУЛЯРИЗМ

Одна з нових емоцій, покликаних до життя кінематографом, колись надихнула Гете. Маю на увазі ті фільми, що стискають у короткі миті тривалий генеративний процес якоїсь рослини. Від зернятка, що проростає, і до квітки, що розпускається на стеблі вінцем довершеності, у природі минає доволі багато часу. Ми не добачаємо причинності: стадії росту постають перед нами як серія застиглих форм, замкнених і

скристалізованих у самих собі, без найменшого зв'язку з попередніми чи наступними. Втім, ми прочуваємо, що справжня реальність рослинного життя — не серія статичних і окремих контурів, а прихований рух послідовних перетворень. Звичайно, "час", виділений розвиткові рослини диригентською паличкою Природи, повільніший того, якого потребує наша сітчатка для поєднання двох рухомих образів в один рух. У деяких випадках, настільки рідкісних, наскільки й прихильних до нас, "час" рослини і нашої сітчатки збігається, і тоді містерія її життя постає перед нами навіч. Це сталося з Гете, коли в мандрах з півночі в Італію його пильні очі, призвичаєні до ритму проростання німецької флори, зачудувалися з "анданте" полудневої рослинності. Так відкривається ботанічний закон метаморфози — геніальний внесок поета в природничу науку. [150]

Щоб добре зрозуміти якусь річ, необхідно перейнятися її ритмом. В противному разі мелодія її існування не сприймається нами в її безперервності. Вона розсипається на набір безладних і безглуздих звуків. Коли до нас говорять надто швидко або надто повільно, склади не в'яжуться в слова, як і слова — у фрази. Як порозумітися двом душам відмінного мелодійного "часу"? Якщо нам хочеться з чимось або кимось зблизитися, то ми спершу сприймаємо пульс його життьової мелодії і, як він того вимагає, мчимо якийсь час у пориві поруч нього або ж стишуємо до кроку наше серце.

Тобто кінематограф пристосовує наш зір до повільного росту рослини і домагається того, що її розвиток прибирає в наших очах тривалості одного поруху. Відтак ми сприймаємо її з такою ж очевидністю, як знайому людину, і нам здається, що квітка розцвітає миттєвим порухом.

Якби кінематограф можна було пристосувати до історії, то перед нами перебігли б сконденсовані в короткі хвилини чотири останні століття іспанського буття. Історія Іспанії у вигляді стягнених докупи незліченних фактів, сплавлених у суцільну криву лінію, набула б експресії жесту, і події сьогочасності, в котрих завершується розлогий

жест, вияснилися б самі по собі, як смуток, що перебігає по обличчю, або втома, від якої опускається рука.

Тоді ми побачили б, що з 1580 року до сьогодні в Іспанії відбувається занепад та дезинтеграція. Поєдналь-ний процес тривав по висхідній до Філіппа II. Двадцятий рік його королювання можна визначити як роздільну межу в долях іберійських народів. До її горішньої точки історія Іспанії є висхідною і нагромаджуваль-ною; від неї до нас історія Іспанії є занепадною і роз-порошувальною. Процес дезинтеграції неухильно посувається з периферії до центру. Спершу відокремлюються Нідерланди та Міланське герцогство, потім — Неаполітанське королівство. На початку XIX століття відокремлюються великі заморські провінції, а наприкінці його — менші колонії Америки та Далекого Сходу. В 1900 році іспанське тіло повернулося до своєї первісної півострівної голизни. Чи закінчується на тому дезинтеграція? Можливо, це випадковість, але відокремлення останніх заморських володінь, схоже, стало знаком для початку розпорошення в самому краї. [151]

1900 року починається гомін регіоналізмів, націоналізмів, сепаратизмів... Це сумне видовище довжелезної, кількасотлітньої осені, коли пориви навального вітру шарпають дерева, обриваючи з віття пожовкле листя.

Поєднальний процес полягав у збиранні — окреміш-ні соціальні групи інтегрувались як частини одного цілого. Дезинтеграція є зворотнім процесом, коли частини цілого починають жити як окремішні. Цей феномен історичного життя я називаю партикуляризмом, і якби мене спитали, яка найголовніша ознака іспанського сьогодення, я відповів би цим словом.

Міркуючи таким робом, було б, звісно, легковажно судити про рухи в Каталонії та Біскайї як про штучні, породжені чиєюсь примхою. Та це не так. Ці рухи є не чим іншим, як найвиразнішою ознакою стану розпаду, в якому опинився наш народ; в них простежується жест розпорошення, початий три століття тому. Націоналістичні теорії, політичні програми

регіоналізму, висловлювання їх прибічників несуттєві і, здебільшого, надумані. Але в цих історичних рухах, які є механікою мас, те, що мовиться,— тільки привід, поверхове, минуще й примрійне обгрунтування, що має лиш символічну вартість, як умовне вираження, майже завжди невідповідне глибоким почуванням, невиразимим і темним, що діють насподі колективної душі. Кожен, хто керуватиметься в політиці та історії тим, що мовиться, зробить прикру помилку. Програма Тіволі адекватно не виповідає відцентрової спонуки, що її відчуває каталонський народ, так само, як відсутність сепаратистських програм у Галісії, Астурії, Арагоні, Валенсії не доводить, що їм не властивий точнісінько такий інстинкт партикуляризму.

Те, що люди думають і говорять,— громадська думка,— завжди в пошануванні; але вона майже ніколи не виповідає достеменно їх справжні почуття. Скарга недужого не є назвою його недуги. Хворий на серце скаржиться звичайно на все тіло, а не на саме серце. Можливо, коли в нас болить голова, лікувати треба печінку. Що кращі медицина і політика, то більше схожі на метод Оллендорфа.

"Суть партикуляризму полягає в тому, що кожна група перестає почувати себе частиною, а відтак перестає поділяти почуття інших". їй не важать надії чи [152] потреби інших, вони не солідаризуються з ними, щоб допомогти в їх прагненнях. Як збиткування, якого часом зазнає сусіда, не збурює через симпатичну нервову систему інші національні ядра, він залишається наодинці зі своєю бідою та слабкістю. Натомість, цьому соціальному стану притаманна надчутливість до своїх бід. Прикрощі чи труднощі, які за часів єдності переносяться легко, здаються нестерпними, коли душа спільноти виокремлюється з спільного національного життя (7).

Властиво, можна сказати, що партикуляризм існує нині скрізь в Іспанії, попри деякі відмінності, залежно від умов кожного регіону. В Більбао і Барселоні, які почуваються наймогутнішими економічними силами півострова, партикуляризм прибирає агресивної, яскраво виявленої постави та велемовної риторики. В Галісії, нужденному краї,

заселеному покірливим, недовірливим і непевним себе людом, партикуляризм знову набирає сили, мов той нарив, що ніяк не може прорвати, і надягає машкару потайної та смиренної скривдженості, з фатальною інертністю віддається чужій волі, звільняючи тіло, щоб зберегти тим більше внутрішню згоду.

Мені завжди було незрозуміло, чому ствердний націоналізм Каталонії та Басконії непокоїть, натомість національний нігілізм Галісії чи Севільї не викликає ляку. Це вказує, що досі немає справжнього розуміння зла і що патріоти з картонними головами вважають величезну національну проблему розв'язаною після поразки на виборах сеньйорів Сота і Камбо.

Метою цього есе є коригування відхилення прицілу загальноприйнятого політичного мислення, яке шукає корінь зла каталонського й біскайського націоналізму в Каталонії та Біскайї, хоча не там його треба шукати. А де ж бо?

Для мене тут немає сумнівів. Коли якесь суспільство стає жертвою партикуляризму, завжди можна стверджувати, що саме центральна влада першою його продемонструвала. Це й сталося в Іспанії.

Кастілія створила Іспанію, і Кастілія ж її зруйнувала.

Початкове ядро іберійського єднання — Кастілія — спромоглася здолати свій власний партикуляризм і заохотила решту іберійських народів до співпраці в гігантському [153] проекті спільного життя. Кастілія стає привідцею великих діянь, стає на службу високих правових, моральних та релігійних ідей; накреслює взірцевий план соціального ладу, унормовує перевагу кращих над нижчими, активних над інертними, кмітливих над тугодумами, благородних над ницими. Усі ці прагнення, норми, звичаї, ідеї протягом якогось часу життєздатні. Люди надихаються ними, вірять в них, шанують їх або бояться їх. Але якщо ми поглянемо на Іспанію часів Філіппа III, то помітимо страшенну

переміну. На перший погляд нібито нічого не змінилось, але все обернулось картонним і фальшивим. Промовляються колись життєтворні слова, але вони вже не справляють впливу на серця, надихаючі ідеї стали загальниками. Не робиться нічого нового ні в політиці, ні в науці, ні в моралі. Вся надлишкова активність застосовується, властиво, для того, щоб "не робити нічого нового", для збереження минулого — інституцій і догм, для придушення всіх починань, всякого новаторського ферменту. Кастілія обертається на повну свою протилежність — знову стає недовірливою, убогою, скупою, похмурою. І не дбає про надання сили життю з інших регіонів; не йме їм віри, полишає їх напризволяще і перестає розуміти, що в них діється.

Якби Каталонія чи Басконія були довершеними расами, за які вони себе мають, то вони не попустили б Ка-стілії, коли вона збочила до партикуляризму, тобто перестала рахуватися належним чином з ними. Струс на периферії, можливо, розбудив давні чесноти центру, і сподіватимемося, що Кастілія не впаде в тривале заціпеніння ідіотизму та егоїзму, в якому наша історія перебувала упродовж трьох століть.

Якщо пильніше придивитись до різних сил, що діяли в іспанській політиці протягом усіх тих століть, відразу впаде у вічі завзятий партикуляризм. Починаючи з монархії і закінчуючи церквою, кожна національна влада думала лиш про себе. Чи тьохнуло коли серце, зрештою чужинне, іспанського монарха чи іспанської церкви за долю нації? Наскільки мені відомо, ніколи. Чинили геть навпаки — "вперто пристосовували до своїх власних доль національну" (8), генерація за генерацією провадили зворотню селекцію в іспанській расі. Було б цікаво створити багату на відомості історію переваго-віддань іспанських королів щодо особистостей. Вона [154] показала б неймовірне й довготривале спотворення вартостей, що привело до неминучої переваги дурноверхих над розумними, ниців над бездоганними. Отже, узвичаєна, задавнена помилковість у доборі особистостей, повсякчасна перевага нікчемного над добірним — це найвиразніший симптом того, що направду не хочеться нічого робити, нічого затівати, створювати щось таке, що переживе його творців. Коли серце сповнене високих

поривань, це завжди веде до пошуків людей, найбільш здатних їх здійснити.

Замість того щоб періодично оновлювати скарбницю життьових ідей, способів співіснування, поєднальних процесів, найвища влада дрібнила спільне іспанське життя і використовувала національну потугу майже екключко з приватних інтересах.

Чи не дивно, що з плином часу більшість іспанців, безперечно краща, питається в себе: навіщо ми живемо гуртом? Тому що жити — це робити щось наперед, рухатись від теперішнього до близького майбутнього. Отже, для життя недостатньо резонансу минулого, а ще менше — для спільного життя.

Ренан говорив, що нація — це щоденний плебісцит. У незглибимому тайнику сердець день у день відбувається невідворотне голосування, яке зважує, чи годна нація й далі залишатись нею. Що нам пропонує влада для натхненної співпраці? Звіддавна, протягом багатьох століть, влада прагне, щоб іспанці жили лише задля самої втіхи існування. Оскільки цього замало, Іспанія руйнується й руйнується... Сьогодні від великого народу лишилася тільки курява на битому шляху, яким він пройшов...

Таким чином, я вважаю, що найголовніше в каталонстві та бійскайстві саме те, що звичайно випускають з уваги. А саме, з одного боку, вплив вікового процесу дезинтеграції, що призвів до втрати володінь Іспанії, а з другого, прихований або мінливий партикуляризм, що існує сьогодні на решті території країни. Все інше — твердження про етнічну відмінність, замилування своїми мовами, критика центральної політики,— на мою думку, або не має значення, або, якщо й має, то його можна було б використати для загального добра.

Але таке тлумачення баско-каталонського сепаратизму як окремого випадку загальнопоширеного в Іспанії [155] партикуляризму буде

зрозумілішим, якщо ми зосередимось на іншому, суттєвішому феномені, характерному для сьогодення, який не має нічого спільного з поділом на провінції, регіони та раси. Це партикуляризм соціальних класів.

ВОДОНЕПРОНИКНІ ПЕРЕДІЛИ

Єднання, в якому витворюється великий народ, є переважно злукою різних етнічних чи політичних спільнот, але не тільки. В міру виросту національного тіла та ускладнення його потреб започатковується розподіл у соціальних функціях, а відтак — в органах, що їх здійснюють. В унітарному суспільстві виникають і розростаються вміщені в ньому маленькі світи, кожен зі своєю особливою атмосферою, зі своїми принципами, інтересами і різними чуттєвими та ідеологічними звичаями. Це світ військовий, світ політичний, світ промисловий, світ науковий та мистецький, світ робітничий тощо. Загалом, процес уніфікації, в якому зорганізовується велике суспільство, несе контрапункт розподільного процесу, що ділить суспільство на класи, професійні групи, заняття, корпорації.

До поєднання всі етнічні ядра існували як незалежні. Натомість класи і професійні групи відразу зароджуються як частини. Перші, більш чи менш вдало, можуть повернутися до окремішнього, самостійного життя, але другі, відокремлені й розрізнені, не могли б вижити. Для них украй необхідно бути частинами, і тільки частинами якоїсь структури, що їх об'єднує й веде. Промисловець потребує виробника сировини, покупника своїх продуктів, посередника, що дає лад торгівлі, військовика, що захищає цей лад. Своєю чергою, світ військовий, "оборонці", як казав дон Хуан Мануель, потребує світу промислового, аграрного, технічного.

Таким чином, національне здоров'я залежить від усвідомлення кожного з цих класів і цехів, що вони лиш невід'ємні частини, члени одного суспільного тіла. Всяке тривале заняття і ремесло спричиняє інерцію, яка вимушує фахівця щораз більше замикатися в рамках обмеженого виднокола своїх цехових занять і звичок. [156] Знехтувавши

власне покликання, група неминуче втратить всяку чутливість до соціальної взаємозалежності, всяке поняття власних меж і тієї дисципліни, якої взаємно додержуються цехи, взаємодіючи і відчуваючи свою спільність.

Тож необхідно підтримувати в кожному класі чи професії свідомість того, що довкола існує багато інших класів і професій, співпраці котрих вони потребують. Вони заслуговують такої ж пошани, як і перші, мають свої корпоративні манери і навіть примхи, які слід почасти толерувати або принаймні знати.

Як зберігається цей глибинний потік солідарності? Ще раз повернусь до "лейтмотиву" цього есе. Національне життя є активною і динамічною реальністю, а не пасивним та статичним співіснуванням, мов купа каміння при дорозі. Єднання нації відбувається довкола великих спонукальних діянь, що потребують від усіх максимуму віддачі, а відтак — дисципліни і взаємовигоди. Першою реакцією людини за складної чи небезпечної кон'юнктури є концентрація всього її організму, зосередження всіх життьових енергій в готовності протистояти несприятливій ситуації. Щось подібне відбувається з народом, коли він потребує чи по-справжньому прагне якогось чину. В часи війни, скажімо, кожен громадянин розбиває герметичну загороду суто своїх занять і чутливіше ставиться до всього соціального, докладає чимало розумових зусиль, щоб прикинути, чого можна чекати від інших класів і професій. Тоді він помічає з драматичною очевидністю тісняву свого цеху, недостатність своїх можливостей і цілковиту залежність від решти, перебуваючи серед якої, не помічав її. Він жадібно вбирає відомості про матеріальний і моральний стан інших верств, видатних людей, що належать до них і на яких можна покластися (9). Колена група, скажімо так, у цих скрутних обставинах переймається життям інших. Усе, що відбувається в одній соціальній групі, стає відомим решті і залишає в ній свій слід. Суспільство стає компактнішим, і геть усе так і бринить від полюсу до полюсу. Цю якість, що найяскравіше виявляється в часи війни і властива всякому здоровому народові, я називаю "соціальною еластичністю". У психологічному плані — це та сама умова, що дозволяє

більярдовій кулі передавати майже без втрат прикладену до однієї її точки дію [157] на всю поверхню. Завдяки цій соціальній еластичності життя кожного індивіда певною мірою побільшується всіма іншими; жодна енергія не витрачається; всяке зусилля відбивається в широких хвилях психологічної трансмісії і таким чином використовується й акумулюється. Тільки нація такої еластичної долі може свого дня і своєї години дістати миттєвий заряд історичної електрики задля здобуття великих перемог і забезпечення вирішальних та рятівних реакцій.

Зовсім не обов'язково, та й не потрібно, щоб частини соціального цілого збігалися в своїх бажаннях та судженнях; обов'язково й важливо, щоб кожна якомога краще знала, чим живуть інші. Коли цього немає, клас чи цех втрачає, немов при деяких захворюваннях мозку, тактильну чутливість, не відчуває на своїй периферії контакту й тиску інших класів та цехів, а відтак починає вірити, що існує лиш він, що він є все, що він є ціле. Цей партикуляризм класу набагато серйозніший симптом розкладу, ніж рухи етнічного й територіального сепаратизму, оскільки, як я вже казав, класи і цехи є частинами в радикальнішому розумінні, ніж етнічні й політичні ядра.

Отже, іспанське соціальне життя дає в наші дні винятковий приклад затятого партикуляризму. Сьогодні Іспанія є скоріше не нацією, а рядом водонепроникних переділів.

Кажуть, що політики не дбають про країну. Хоча це й правда, але несправедливо, що таку безжурність закидають лише політикам. Правда ж у тому, що коли для політиків не існує решти країни, то для решти країни куди менше існують політики. Що ж відбувається в цій неполітизованій решті нації? Чи дбає військовик про промисловця, інтелектуала, аграрія, робітника? Те ж саме мусимо сказати про аристократа, промисловця або робітника стосовно решти соціальних класів. Кожен цех живе, герметично замкнений в самому собі. Його анітрохи не обходить, що відбувається в усіх інших загородах. Вони обертаються одні над одними, мов ті зоряні світи, що навзаєм не знаються. Кожен зосереджений на своєму цеховому, не має жодного

уявлення про те, чим живе сусідня група. Ідеї, емоції, вартості, створені в професійному ядрі чи якомусь класі, жодним чином не поширюються на решту. Титанічне зусилля, що його докладається в одній точці [158] соціального обширу, не передається, не дістає відгуку вже за кілька метрів і помирає там, де народжується. Важко уявити менш еластичне суспільство, ніж наше; тобто важко уявити людський конгломерат, який би менше заслуговував називатися суспільством. Можемо сказати про Іспанію те, що в одній із своїх комедій Кальдерон говорив про Мадрид:

Від муру до муру

ще дальший світ,

ніж від Ганте —

Вальядолід.

ВОЯЦТВО

Аби не надуживати надалі загальними й абстрактними формулами, спробую побіжно розглянути конкретний приклад водонепроникного переділу — професійний клас вояцтва. Чи не все мовлене про нього годиться, з незначними змінами, і для інших груп та цехів.

Після колоніальної та іспано-американської воєн військо перебувало в стані глибокого пригнічення, морального надлому, так би мовити, розкладу в безкраїй національній масі. Нікого воно не обходило, бодай задля того, щоб зажадати від нього виконання в належній та компетентній формі безпосередніх обов'язків. Водночас колективна воля Іспанії, з рідкісною та дивовижною одностайністю, безапеляційно й остаточно прийняла непохитне рішення назавжди відмовитись від воєн. Самі вояки почувалися в глибині душі знече-щеними цим рішенням, а дон Хоакін Коста, знову поціливши пальцем у небо, звелів запечатати Сідову усипальню.

Тут маємо саме той випадок, коли доконче треба розтлумачити, що таке спільне національне життя, збагнути, що тільки дія, проект здійснення найближчим часом великих справ здатні зрегулювати, уструк-турувати і поєднати колективне тіло. Військо не може існувати, коли з його виднокола усувається можливість війни. Бодай примарний образ можливої сутички повинен мріти ген у перспективі й чинити своє містичне, спірітуалістичне тяжіння на сьогодення війська. Припущення, що одного дня військо стане у пригоді, є необхідним для турботи про нього і підтримування [159] його в боєздатності. Без імовірності війни немає способу моралізувати й дисциплінувати військо, мати цілковиту гарантію його ефективності.

Я розумію переконання пацифістів, хоча й не поділяю їх. Противники війни обстоюють розпуск війська. Така позиція, попри свою помилковість у самому корені, має свою логіку. Але, мавши військо, відкидати можливість його застосування є крайнім протиріччям, що, незважаючи на нещирі офіційні заяви, лишається на сумлінні чи не всіх іспанців з початку століття. Можливість визвольної війни була настільки неймовірною, що практично не мала впливу на громадську свідомість. Рішення раз і назавжди покласти край війнам призвело, природно, до того, що всі класи відцуралися світу вояків, який перестав для них існувати. Суспільство кинуло відокремлене, внутрішньо зденаціоналізоване й розпорошене військо напризволяще. Взаємність не забарилася: соціальна група, що почувається знехтуваною, автоматично реагує чуттєвим відчуженням. Серед нашого війська зароджується фатальна недовіра до політиків, інтелектуалів, робітників (список можна продовжувати і по висхідній); в узброє-ній групі забродила знехіть й неприязнь до інших соціальних класів, її цехова периферія робилась дедалі герметичнішою, менш контактною щодо суспільства. Відтак військо починає жити — в ідеях, намірах, почуттях, варитися у власному соку, не сприймаючи і не обмінюючись зовнішніми впливами. Воно закупорилось, замкнулося у власному серці, плекаючи паростки партикуляризму .

В 1909 році наше військо відбуває на колоніальну операцію в Марокко. Спонукуваний вищезгаданим пацифізмом люд приходить до казарм, щоб перешкодити цьому. Цієї, так би мовити, законопослушної операції своїми масштабами було недостатньо для упокорення бойового духу такого війська, як наше. Втім, цього спротиву вистачило для пробудження професійного духу нашого війська. Відтак знову починає формуватися групова свідомість війська, воно зосереджується на собі, об'єднується з самим собою, але не гуртується з рештою соціальних класів. Навпаки, довкола тих суворих почуттів утворюється цеховий зв'язок, який я згадував раніше. В будь-якому разі, [160] Марокко зробило з розгубленої душі нашого війська стиснутий кулак, морально готовий до бою.

Відтоді вояцтво стає зарядженою рушницею, що не має цілі до стріляння. Відокремлене від інших національних класів — як і вони, своєю чергою, між собою,— зневажаючи їх з огляду на їхню байдужість, військо живе в постійному невпокої, прагнучи витратити нагромаджений духовий порох і не знаходячи слушної на це нагоди. Чи не призведе цей процес до того, що військо стане проти самої нації й запрагне звоювати її? Як запобігти вибухові його притлумленого войовничого духу, щоб йому не спало на думку захопити в свої руки якогось політичного діяча, мов стратегічну висоту?

Все мало дійти краю в ті славнозвісні липневі дні 1917 року, коли військо на якусь мить цілковито втратило свідомість того, що воно є частиною, і тільки частиною, Іспанії. Партикуляризм, на який воно страждає, як і інші цехи та класи, і в якому винне не ' більше за всіх нас, ввів його в оману, змусивши увірувати в свою самодостатність.

Усе тут викладене можна, "mutatis mutandis" *, віднести чи не до кожної складової частини Іспанії. Кожній з них доводилось пережити такий час, коли, втративши віру в національну організацію і чуттєвий контакт з іншими братніми групами, вона побачила свою місію в прямому накиданні своєї волі. Іншими словами, всякий партикуляризм врешті-решт неминуче призводить до відкритого виступу.

* З деякими змінами (латин.).

ВІДКРИТИЙ ВИСТУП

Психологію партикуляризму, яку я намагався накреслити, можна було б підсумувати, сказавши, що він — класовий чи цеховий, незалежно від причини його виникнення — викликає інтелектуальну ілюзію, що інші класи не існують як завершені соціальні реальності або принаймні не заслуговують на існування. Або ще простіше: партикуляризм — це такий стан духу, коли ми не вважаємо за потрібне рахуватися з іншими. [161]

Коли через надмірне поцінування самих себе, через надмірну погорду до ближнього, ми втрачаємо уявлення про свої власні межі й починаємо почуватися геть незалежними. Рахуватися з іншими означає усвідомлювати якщо не підпорядкованість їм, то принаймні взаємну залежність та координацію. Врешті-решт, нація є великою спільнотою індивідів і груп, що рахуються одні з одними. Це рахування з ближнім не передбачає неодмінної симпатії до нього. Хіба те, що ми з кимось боремося, не засвідчує, що він для нас існує? Ніщо так не схоже на обійми, як бій урукопаш.

Таким чином, за нормального перебігу націоналізації, коли якийсь клас бажає чогось для себе, він домагається цього, заручившись попередньою згодою інших. Перш ніж негайно заходитися коло вдоволення свого бажання, він вважає за необхідне дістати схвалення загалу. Тобто провадить свою власну волю довгим шляхом, що проходить через інші складові волі нації, щоб одержати від них освячення закону. Таке намагання переконати ближніх і дістати від них схвалення свого окремішнього прагнення є легальною дією.

Функція рахуватися з іншими має відповідні органи — публічні інституції, напнуті між індивідами та групами, як ресори й спружини національної солідарності.

Але заражений партикуляризмом клас почувається приниженим на думку, що для здійснення своїх бажань йому доконче треба вдаватись до цих інституцій та органів рахування з іншими. Та хто вони такі для партикуляриста? В кінці кінців, без зайвих слів,— ніхто. Звідси внутрішній спротив і неприязнь, приниження, що їх почуває, опинившись серед нас, військовик або аристократ, промисловець чи робітник, змушений випрохувати в парламенту задоволення своїх прагнень та потреб. Таке протиріччя звичайно маскується зневагою до політиків, але досвідчений психолог не дасть збити себе з пантелику цією позірністю.

Правду кажучи, в історії дошкуляє одностайність, з якою всі іспанські класи виказують свою неприязнь до політиків. Мовляв, політики — це єдині іспанці, які не виконують свого обов'язку і не мають необхідних для того якостей. Мовляв, наша аристократія, наш університет, наша промисловість, наше військо, наше інженерство — це напрочуд обдарований люд, чесноти [162] й таланти котрого завжди зводяться нанівець через фатальне втручання політиків. Якщо це справді так, то чим пояснити, що Іспанія, де такі досконалі виборці, опирається заміні цих зіпсутих обранців?

Тут є деяка нещирість, лицемірство. Жодний національний цех майже нічим не може дорікнути іншим. Вони всі однаково неспроможні, недостатньо великодушні, малокультурні, фантастично гонористі. Сьогочасні політики є достеменним віддзеркаленням етнічних ґанджів Іспанії. Окрім того, на думку найбільш розважливих і проникливих людей, яких я знаю, вони не такі лихі, як решта нашого суспільства п. Я не заперечую, що існують інші виправдні причини, але вирішальна причина неприязні, що її почувають інші класи до цеху політиків, я гадаю, в тому, що він уособлює необхідність для кожного класу рахуватися з іншими. Ось чому політика ненавидять більше, ніж правителя чи парламентарія. Парламент — це орган спільного національного життя, що демонструє доброзичливість і злагоду між рівними. Оце й викликає сьогодні обурення та гнів насподі цехової і класової свідомості — необхідність рахуватися з іншими, кого потай

зневажаєш або ненавидиш. Єдина форма громадської активності, яка нині, прикриваючись пустопорожньою балаканиною, задовольняє кожен клас,— це безпосереднє накидання своєї окремішньої волі,— іншими словами, відкритий виступ.

Це словосполучення створено для найменування певної тактики робітничого класу, але, власне кажучи, його годилося б прикласти до всього, що сьогодні діється в громадських питаннях. Інтенсивність і оголеність, в яких постає характер відкритого виступу, залежить тільки від матеріальної сили кожного цеху. Робітники прийшли до ідеї такої тактики внаслідок логічного розвитку своєї партикуляристської діяльності. Ворожі до нинішнього суспільства, вони вважають, що інші соціальні класи, бувши паразитичними, тобто антисоціальними, не мають права на існування. Вони, робітники,— не якась там частина суспільства, а правдиве соціальне ціле, що єдине має право на законне політичне існування. Вони господарі суспільної реальності, і ніхто не годен перешкодити їм відкрито оволодіти тим, що їм належить. Непрямий виступ, або парламентаризм, означає угодовство з узурпаторами, тобто [163] з тими, хто не має законного права на соціальне існування.

Відкиньте все концептуально властиве теорії , перекладіть на недорікувату й алогічну мову почуттів, і матимете стан свідомості, що діє нині на духовому підґрунті чи не всіх іспанських класів.

"ПРОГОЛОШЕННЯ" *

* В іспанській мові це слово має також значення "державний військовий переворот". (Приміт. перекл.).

Ми розглянули відкритий виступ як тактику, що неминуче випливає з партикуляризму, з небажання рахуватися з іншими. Своєю чергою, зневага до інших має свої витоки в браку прозірливості, інтелектуальної обачності. Що менш ми тямовиті й що вужче на допитливість та інтуїцію

наше видноколо, то менше речей заселятиме наш крайобраз і скоріше ми забудемо про існування ближнього.

Відкритий виступ і ментальна затятість, з якої він походить, постає в нашій історії в зародковому характері вже в XIX столітті. Я принаймні не можу погодитись із споконвічністю "проголошень", не зауваживши спершу, що вони набирали сили поступово. Якось я опублікую деякі свої давніші нотатки про цікаву психологію "проголошення". Зараз я хочу тільки наголосити на деяких їх особливостях.

Такі симпатичні своєю героїчною витримкою та благородною простодушністю, але доволі обмежені полковники й генерали були переконані в своїй "ідеї", але не так, як переконана нормальна людина, а як божевільні та дурні. (Коли божевільний чи дурень упевнюється в чомусь, то йдеться не тільки про його переконання, адже він вважає, що його переконання поділяють геть усі смертні). Тому вони не вважають за доконче докладати зусиль, щоб належно переконати інших; їм досить проголосити свою опінію, і враз кожен, хто не є нікчемою чи вкрай зіпсутим, перейметься безперечною істиною. Тож ті генерали й полковники вірили, що на їхній "заклик" з казарми озветься луною геть уся Іспанія. [164]

З огляду на це, змовники не мали звичаю дбати про завчасну підготовку великих допоміжних осередків і численних бойових сил. Навіщо? "Проголошувачі" ніколи не вважали, що для того, аби здобути перемогу, необхідна тривала боротьба. Впевнені, що мало не весь світ думає потай так само, вони сліпо вірили в магічний ефект "проголошення" фрази. Таким чином, вони не ставали до боротьби, а вступали у володіння Владою.

Гадаю, що мало не всі політичні рухи останніх років позначені цими двома прикметами "проголошень".

Але аналіз сучасного стану Іспанії був би неповним і навіть викривленим, якщо розуміти описаний мною устрій партикуляризму як середовище запеклої боротьби між класами. Може, для когось це зайві тонкощі, але для мене важливо розмежувати партикуля-ристське розокремлення з войовничим темпераментом. Дай Боже, щоб в Іспанії були люди, спраглі боротьби! На превеликий жаль, усе навпаки.

Загальновідомо, що для того щоб запалити свічку, вона принаймні не повинна горіти. Точнісінько так, щоб запалитись жагою боротьби, не треба принаймні вважати, що битву вже виграно. Стан духу бійця і переможця гранично відмінні. Той, хто справді хоче боротися, виходить із засновку про наявність противника, могутнього противника, а відтак — небезпечного, отже, й гідного поваги. Зважаючи на це, він спробує дійти можливої згоди та співпраці, використавши всі можливі засоби — переконання, доброзичливість і навіть хитрощі, щоб залучити під свій прапор якомога більше сил. Той, хто вважає себе переможцем, вчинить навпаки, бо має за своєю спиною поверженого противника. Йому не треба виявляти чемності, запобігати перед кимось, просити допомоги, вдавати щирість і доброзичливість, що прихиляють серця. Навпаки, йому вигідніше зменшити свої лави, аби трофеї перемоги поділити між меншої кількості переможців і прямцем вступити у володіння здобутого. Відкритий виступ є, властиво, тактикою переможця, а не борця.

Огляньмо будь-який політичний рух останніх років і побачимо з його тактики, що він виник не задля боротьби, а навпаки, з переконання, що партію вже виграно.

1917 року робітники й республіканці зробили спробу такої собі революції. Вони вирішили, що липневі заворушення [165] у війську — слушна для того нагода. Нагода для чого? Для битви? Ні, навпаки,— нагода взяти в руки владу, яка, здавалося, лежала серед дороги, мов "res nullius" *. Тому соціалісти й республіканці і не подумали з кимось там рахуватися, звернутися з палкими словами й шляхетним вільнодумством до решти нації. Вважаючи, що мало не весь світ поділяв

їх прагнення, вони кинули "клич" у трьох чи чотирьох кварталах стількох же поселень.

* Нічия річ (латин.).

За кілька років до того виник "маурізм". Дон Анто-ніо Маура, скориставшись однією із слушних нагод, вчинив помилку "проголошення". Це було "проголошення" левіта. Він повірив в існування маси іспанців, кількісно та якісно найзначнішої, яка відкинулась від громадського життя через відразу до політики. Він вважав, що ця "нейтральна маса" палала подібними до його переконаннями і схвалювала суворий авторитаризм, ревно сповідувала традиційний католицизм і захоплювалась барокковою прозою нашого XVII століття. Досить було кинути "клич", щоб той тулуб Іспанії збудився до громадського життя. Врешті-решт, годилося б трохи підштовхнути його задавнену інерцію і зробити обов'язковим голосування. А як бути з рештою, тими, хто завідомо не погоджувався з ними? Ет! Таких немає, а якщо і є, то це грішники. Замість того щоб прихилити їх до себе, переконати чи направити на праведний шлях, їх треба негайно усунути, відсторонити, накресливши магічну лінію між добрими та лихими. Звідси славнозвісне "ми — це ми". В час свого найвищого піднесення дон Антоніо Маура не зробив жодної спроби переконати тих, хто ще не був переконаний.

Роки самотності навчили високий дух сеньйора Мау-ри, що для здійснення великих справ найгіршою тактикою є відлучення. Тож для того щоб деякі показові відлучення були ефективними, необхідно компенсувати їх великодушними пропозиціями співпраці, благородними закликами на всі чотири сторони, щоб усі громадяни почувалися названими.

Відсутність спільності інтересів зумовлює нині прикметний феномен нашого громадського життя, що вартує роздумів,— руйнувати годен будь-хто: вояк, робітник, [166] той чи інший політик, ті чи інші засоби

масової інформації, та ніхто не годен розбудувати, навіть для убезпечення своїх власних прав.

Іспанії бракує енергійності. Якщо не об'єднати її, нам не вибратися з біди. Якось я казав, що найкраща політика в розважливому афоризмі Санчо Панси: "Коли тобі приводять теличку, поспішай з налигачем".

Та замість того щоб поспішати з налигачем, ми, схоже, заповзялися позабивати всіх теличок.

НЕМАЄ СПРАВЖНІХ ЛЮДЕЙ ЧИ НЕМАЄ МАС?

Як не дивно, попри звивистість шляхів усякої, бодай трохи заплутаної ідеї, дане есе не збивається на манівці. Я зробив у ньому припущення, що сьогодення Іспанії позначене переважним владуванням партикуляризму та властивої йому тактики відкритого виступу. В такому разі випадало б послугуватися, як найпомітнішим фактом, явищем каталонського та біскайсь-кого сепаратизму. Але простолюд вбачає в ньому не більш як різновид неспогаданої й випадкової пухлини, що нарядилась на іспанській плоті, а найбільшу її злоякісність — у тому, що, на мою думку, є лиш несуттєвим і звичайним приводом, якого шукає для віддушини найбільша хворість. Каталонство і біскайство є тривожними симптомами не тим, що в них є позитивного й типового — "націоналістичне" утвердження, а тим негативним і спільним для великого руху де-зинтеграції, що впливає на все життя Іспанії. Тому було цікаво показати спершу, що ці теперішні націоналізми є лиш продовженням прогресуючого територіального розпаду, якого Іспанія зазнає протягом трьох століть. Відтак годилося б унаочнити тотожність, яка, попри різні гримаси, існує між регіональним партикуляризмом і партикуляризмом класів, груп та цехів. Якщо постерегти, що ті самі колеса цих тенденцій та емоцій рухають каталонство і діяльність війська — дві, на перший погляд, антагоністичні речі, можна уникнути помилкової локалізації зла. Історична реальність часто, як та сорока в пампасах, що тут стрекоче, а там яйця кладе. [167]

Отже, ця студія може прислужитись для того, щоб спрямувати увагу до найглибших і найширших шарів іспанського життя, де справді гніздяться болі, які згодом озвуться зойками в Барселоні чи в Більбао.

Мова йде про граничну атрофію, якої зазнали ті духові функції, чия місія полягає саме в подоланні відокремленості, відрубності індивіда, групи чи регіону. Маю на увазі багатогранну діяльність, яку у здорових народів звичайно здійснює кожен громадянин, створюючи або приймаючи великі проекти, ідеї та колективні вартості.

Показовим прикладом цієї атрофії є позірно невинна банальність. Мовляв, "перевелися нині чоловіки" в Іспанії. Гадаю, що такий собі Кув'є від історії, знайшовши кістку цієї простої фрази, так часто повторюваної серед нас, міг би реконструювати весь скелет іспанського духу останніх років.

Коли кажуть, що "перевелися нині чоловіки", мається на увазі, що вчора вони були. Ця фраза не претендує на абсолютність, це чисто порівняльне поцінування між учора й сьогодні. Учора — це щаслива доба Реставрації і Регентства, за якої ще були "чоловіки".

Якби ми були спадкоємцями такої справедливої доби, яка б породила в Іспанії свого Бісмарка чи Кавура, Віктора Гюго чи Достоєвського, Фарадея чи Пастера, то визнання, що "перевелися нині такі чоловіки", було б найприроднішою річчю в світі. Але Реставрація і Регентство не тільки не позначені подібними постатями, а навпаки — являють собою час найбільшого занепаду в етнічних долях Іспанії. Ніхто не може сумніватися, що життьова змістовність нашого народу нині набагато вища, ніж у ті часи. І в науці, і в національному багатстві Іспанія неабияк виросла.

І все-таки раз у раз чуєш: учора були чоловіки, а нині перевелися. Це викликає певний сумнів. Який різновид "чоловічості" був властивий тодішнім "чоловікам" і чого ж бракує теперішнім псевдочоловікам?

Може, вони були розумніші й здібніші? Чи були кращими лікарями й інженерами, ніж нині? Чи Ечегарай знав математику краще за Рея Пастора? Чи Руїс Со-рілья був енергійніший і прозорливіший за Леру? Чи Сагаста був дотепніший за графа Романонеса? Чи творчість Менендеса і Пелайо була науковіша, ніж творчість Менендеса Підаля? Чи вартували більше поетичні [168] одкровення Нуньєса де Арсе, ніж Рубенса Даріо? Чи кастілець Валера писав краще за Переса де Айяла? Для кожного, хто судить безсторонньо і з певною компетентністю, немає сумніву, що майже в усіх дисциплінах і галузях іспанці нині такі ж вправні, якщо не кращі, ніж учора, хоча їх так мало, як сьогодні, так і вчора.

А втім, є рація у вислові "перевелися нині чоловіки". "Чоловічість", за якою, не усвідомлюючи того, нудьгують люди, полягає не в обдарованості, властивій звичайній людині, а в тій обдарованості, якої загал, натовп, маса очікує від своїх обранців. Цими роками повимирали останні представники тієї доби "чоловіків". Ми їх знали і спілкувалися з ними. Хто міг би наповажне вихваляти їхні доволі скромні інтелектуальні здібності та активність? Проте ми вважали їх "чоловіками". "Чоловічість" була не в них самих, а довкола них — у містичній аурі, екзальтованому німбі, витвореному колективною уявою. Маси вірили в них, вивищували їх, і ця віра, це вселюдне пошанування сконденсовано втілювалися в обрисах пересічних особистостей.

Либонь, ніщо так не говорить про народ і кожну епоху його історії, як стан зв'язків між масою та провідною меншиною. Громадська діяльність — політична, інтелектуальна чи виховна — має, як говорить сама назва, такий характер, що окремий індивід, хоч би який геніальний, не годен здійснювати її ефективно. Громадський вплив або, якщо віддати перевагу іншій назві, соціальний вплив має свої витоки в енергіях, дуже відмінних від тих, що діють у приватному впливі, який кожен може справляти на ближнього. Окрема людина є соціально дієвою не своїми індивідуальними якостями, а соціальною енергією, яку заклала в ній маса. її особисті таланти є лиш мотивом, нагодою або приводом для того, щоб у ній сконденсувався соціальний динамізм.

Так, політик випромінюватиме стільки громадського впливу, скільки ентузіазму та довіри сконцентровано в ньому його партією. Письменник спроможний вплинути на колективну свідомість настільки, наскільки читацький загал шанує його, цоклоняється. Втім, було б неправильно стверджувати, що індивід впливає в міру свого таланту чи працьовитості. Ясна річ, що глибший, [169] мудріший і вишуканіший письменник, то більша відстань проляже між його ідеями та ідеями простолюду, а відтак складніша його творчість для сприйняття. Лише за умови, що читацький загал має довіру до письменника і визнає його велику перевагу над собою, він докладає необхідних зусиль, щоб піднятися до його розуміння. В країні, де маса нездатна до ускромлення, надпориву та пошанування вищого, виникають усі передумови для того, щоб впливом користувалися лише найпримітивніші письменники, тобто найдоступніші, тобто несосвітенні дурні.

Те ж саме відбувається з публікою. Якщо маса "ex abundantia cordis" *, в надпориві, не бачить достатньої причини ввірити себе якомусь громадському діячеві, оскільки вважає себе не дурнішою за нього, то кожна його дія чи жест приречені на поразку; що витончені-ший політик, то менше буде порозуміння, що хисткіше його становище, то менше в нього підстав правдиво репрезентувати суспільство. Але як політикові здолати ворога, якщо він мусить щодня завойовувати свою власну партію?

* Від сердечної повноти (латин.).

Повернімось, проте, до висновку, що "чоловіки", на брак котрих нарікає вищезгаданий вислів, є, властиво, щирим витвором екзальтованих мас і, в кращому розумінні слова, колективними міфами.

В часи поступу, самовідданого національного становлення, маси почуваються масами, анонімним колективом, що, кохаючись у власній єдності, уособлює її та конкретизує у своїх обранцях, яких славословить у надмірі життьового ентузіазму. Отоді кажуть, що "чоловіки є". В часи занепаду, коли нація розпадається і стає жертвою партикуляризму,

маси не хочуть бути масами, кожен її член має себе за проводиря і, спинаючись проти всього непересічного, обрушує на нього свою зненависть, своє недоумство і свою заздрість. Отоді, щоб виправдати свої дурощі і притлумити докори сумління, маса каже, що "перевелися чоловіки".

Геть помилково було б вважати, що ентузіазм мас залежить від чеснот їхніх проводирів. Правда у геть протилежному: соціальна вартісність проводирів залежить від здатності мас до ентузіазму. В деякі епохи народна душа немов зморожується, стає нечулою, заздрісною, [170] чванливою, в ній атрофується здатність творення соціальних міфів. За часів Сократа були такі ж силачі, як Геракл. Але душа Греції охолола і, не годна відділити міфологічні нашарування, не змогла уявити довкола велета осяйного зодіаку дванадцяти подвигів.

Придивіться до внутрішнього життя будь-якої сьогочасної партії. В усіх, серед них і в правих, побачимо жалюгідний спектакль — замість того щоб партія йшла за вождем, її маса тяжіє над своїм вождем. У натовпу існує плебейський спротив до будь-якої можливої вищості. Відмовивши кращим людям в ревності й соціальному призначенні, натовп знову зітхає: "Перевелися чоловіки".

Дивовижний приклад закоріненої невідповідності між тим, що громадська думка висловлює, і тим, що почуває в глибині душі! Коли ви чуєте: "Перевелися нині чоловіки", слід розуміти: "Перевелися нині маси".

ПАНУВАННЯ МАС

Нація — це зорганізована людська маса, упорядкована меншиною добірних індивідів. Хоч би яке було наше політичне кредо, ми вимушені визнати цю істину, яка стосується не тільки політичних проблем, а набагато глибшого шару історичної реальності. Правова форма, прийнята національним суспільством, може бути вповні демократичною

чи й комуністичною, якщо хочете, але його жива, трансправова конституція поляга-тиме завжди в динамічному впливі меншини на масу. Йдеться про неуникний природний закон, який у біології суспільств відіграє таку ж роль, як закон густини у фізиці. Коли в рідину вкинути речовини різної густини, то вони неодмінно розташуються на рівнях, що відповідають їх густині. Точнісінько так у кожному людському угрупованні відбувається спонтанне єднання його членів згідно з їх різною життьовою густиною. Це видно вже в найпростішій формі спільноти, в розмові. Коли до розмови стає шестеро людей, то попервах недиференційована маса співрозмовників невдовзі ділиться на дві частини, одна з котрих задає в розмові тон іншій, впливає на неї, більше дарує, ніж одержує. [171]

Якщо ж такого не відбувається, це означає, що нижча частина групи протиприродно опирається верховенству, впливові вищої частини, і розмова стає неможливою. Так, коли в якійсь нації маса відмовляється бути масою, тобто йти за провідною меншиною, нація руйнується, суспільство роздрібнюється і настає соціаль— ' ний хаос, історична безхребетність.

Скрайній випадок такої історичної безхребетності ми тепер переживаємо в Іспанії.

Сторінки цієї похапної студії тяжіють до виправлення короткозорості, звичної при сприйманні соціальних феноменів. Ця міопія полягає у вірі, що соціальні, історичні феномени є феноменами політичними і що недуги національного тіла є політичними недугами. Звісно, політичне — це вітрина, контур або шкірний покров соціального. Тим-то воно найперше впадає в око. Дійсно, існують національні недуги, які є чисто політичними розладами, висипом чи інфекціями соціальної шкіри. Але ці позверхові нездужання ніколи не бувають тяжкими. Якщо в країні негаразди в політиці, то можна сказати, що це не така вже біда. При легкому, минущому нездужанні соціальне тіло, певна річ, саме якось дасть собі раду.

В Іспанії, на лихо, ситуація супротилежна. Не стільки вади в політиці, як у самому суспільстві, в серцях і головах чи не всіх іспанців.

У чому ж полягає ця недуга? Часто можна почути про "громадську аморальність", котру розуміють як брак справедливості в судах, торгівлю вигідними посадами, шахрування в комерції, що залежить від влади. Преса і парламент привертають увагу громадян до цих лиходійств, як причини нашого прогресуючого розкладу. Без сумніву, ми справді маємо надмір "громадської аморальності". Проте я вважаю, що це не найтяжче захворювання, і народ може його перебороти і навіть зміцніти. Той, хто обізнаний із загальною історією, не може з цим не погодитись. Якщо треба навести скандальний і не такий давній приклад, звернімося до історії Сполучених Штатів останніх п'ятдесяти років. За цей час через північноамериканське життя протікла найсправжнісінька Міссісіпі "громадської аморальності". А втім, нація колосально зросла на силі, і зірки на прапорі Штатів нині є одними з найбільших величин міжнародного зодіаку. Наше етичне почуття може [172] обурити скандальний факт, що така "аморальність" не руйнує народ, а, скоріше, відбувається в один час з його піднесенням. Але доки ми гніваємось, реальність розвивається, як сама собі знає, а не так, як, на нашу думку, мусить.

Іспанська недуга, на лихо, тяжча, ніж вищезгадана "громадська аморальність". Гірше, ніж мати якусь недугу, бути недугою самому. Те, що суспільство аморальне чи містить у собі аморальність,— тяжко, але те, що суспільство не є суспільством,— куди тяжче. Саме це і діється з нами. Іспанське суспільство розчахнуте з давніх-давен, бо уражені самі його корені соціаліза-торської діяльності.

Початкове соціальне діяння — це не просто зібрання людей, а їх безпосереднє об'єднання. Початкове соціальне діяння — це організація людської маси на проваджуваних і проводирів. Це вимагає від одних певної здатності правувати, від других — певної внутрішньої здатності до послуху (13). Отже, де немає меншини, що діє на колективну масу, і

маси, здатної сприймати вплив меншини, там немає, в певному розумінні, і суспільства.

Таким чином, сьогодні ми живемо в Іспанії, підгорнуті під владу мас. Короткозорі так не вважають, оскільки і справді не бачать ані заворушень на вулицях, ані приступів банків та міністерств. Але така вулична революція — це тільки політичний аспект, якого іноді прибирає панування певної соціальної маси — пролетарської.

Я ж бо маю на увазі іншу форму панування — набагато радикальнішу, ніж галасування на майдані, куди глибшу й всюдисущу, уособлену не в одній якійсь соціальній масі, а в усіх, і особливо в масах найбільшої потуги — середнього і вищого класів.

У переднішому розділі я згадував дивний феномен, що навіть в ультраправих політичних партіях не вожді правують масами, а маси грубо підштовхують своїх вождів до тієї чи іншої позиції. Скажімо, "юні мау-ристи" не прийняли інтернаціональної політики, що її пропонував Маура під час війни, а навпаки, накидали своєму .вождеві інтернаціональну політику, яка була закладена в їхніх легковажних і поспішливих головах — головах "маси". Те ж саме сталося з карлістами, [173] які гуртом хвицьнули свого проводиря, змусивши його поступитися.

Ради оборони є, врештою, не що інше, як ще один приклад морального саботажу мас проти добірної меншини. У казармах щиро повірили — і ця щирість є найбільшою патологією,— що вони краще знаються на політиці, ніж ті, хто з обов'язку чи з покликання з давніх-давен міркують над громадськими питаннями.

Цей згубний феномен духової несубординації мас щодо всякої видатної меншини виявляється з тим більшою витонченістю, чим далі ми відступаємо від політичної царини. Так, публіка на виставах і концертах* має себе вищою за всякого драматурга, композитора чи критика і дістає

втіху, хвицяючи і тих, і тих. Та хоч би який небагатий на розум був критик, а як не крути, він таки кращий знавець своєї справи, ніж більшість публіки. Було б природно, якби публіка відчувала очевидну вищість критика і, зберігаючи всю свою цілком справедливу самостійність, прислухалася б до оцінок тямущої людини. Але наша публіка виходить з протилежної настанови: сама думка, що хтось може претендувати на більше розуміння, ніж вона, її просто дратує.

Навіть в аристократичному суспільстві відбувається щось подібне. Зовсім не ті дами, що більше наділені духовістю та елегантністю, накидають свої смаки та манери, а навпаки, дами, більш збуржуазені, неотесані та неелегантні, гнітять ті вишукані створіння своїм глупством.

Повсюдно ми спостерігаємо гнітючий спектакль, в якому гірші, яких більше, знавісніло повстають проти кращих.

Про яку організацію в іспанській політиці можна вести мову, коли її немає навіть у розмовах? Іспанія волочиться безхребетна, і не тільки в політиці, а — що є глибше й суттєвіше за політику — в самому соціальному співіснуванні.

Так фунціонувати не зможе жоден механізм, з яких складається громадська машина. Сьогодні зупиниться одна інституція, завтра — інша, аж поки настане остаточний історичний колапс.

Ситуація виявиться безвихідною, оскільки маса, знехтувавши свою біологічну місію — йти за кращими, не сприйме й не прислухається до опінії кращих, і в колективному середовищі запанують опінії маси — завжди недоладні, недолугі та наївні. [174]

ЕПОХИ "КІТРА" ТА ЕПОХИ "КАЛІ"

Коли національна маса дегенерує до описаного стану духу, то марно розумувати та проповідувати. її недуга полягає, властиво, в небажанні

піддаватися впливові, в знехіті до послуху. Що більше її прагнуть повчати, то більше затуляє вона свої вуха і впертіше ігнорує проповідників. Для того щоб одужати, їй треба на собі зазнати наслідків своєї моральної деградації. Так було завжди.

Епохи занепаду — це епохи, коли провідна меншина народу — аристократія — втрачає свої якості вищості, надто ж ті, що зумовили її вивищення. Проти цієї нікчемної й розбещеної аристократії справедливо повстає маса. Але через плутанину понять осуд, на який заслуговує конкретна аристократія, обертається прагненням усунути взагалі всю аристократію, замість того щоб замінити її іншою, чеснішою. Починають вірити, що соціальне життя можливе без вищої меншини, навіть більше — вибудовуються політичні та історичні теорії, які ідеалізують вільне від аристократії суспільство. Оскільки це, безперечно, неможливо, нація з дедалі більшим прискоренням рухається своєю траєкторією занепаду. Що не день, то гірше. Маси різних соціальних груп — коли буржуазія, коли вояцтво, коли пролетаріат — намарне випробовують панацеї доброго уряду, в можливість якого наївно вірять. Врешті-решт, упевнившись на практиці в своїй поразці, в їхніх головах просвітлюється й виникає підозра, що все набагато складніше, ніж гадалося, а відтак, що правувати — не їхнє покликання. Одночасно з цим політичним крахом наслідки дезорганізації позначаються й на приватному житті. Громадська безпека під загрозою, приватне господарство занепадає, поширюється тривога та безна-. дійність, немає в кого шукати ради. Коли колективне світосприйняття сягає цієї межі, звичайно започатковується нова історична епоха. Каяття й поразка витворюють у масах нову поставу ревного послуху, зречення всіх ілюзій та антиаристократичних теорій. Згасає неприязнь до вищої меншини. Визнається доконечність її специфічного втручання в соціальне співіснування. Таким чином, цей історичний цикл замикається і започатковується інший. Починається період формування нової аристократії. [175]

Повторюю, що цей процес розвивається не тільки і не переважно в політичній сфері. Поняття аристократії та маси стосуються всіх форм

міжіндивідуального зв'язку і діють в усіх проявах співіснування. І там, де їх дія, на перший погляд, найнепомітніша, вони, насправді, справляють свій вагомий і прихований вплив. Коли моральний підрив маси проти добірної меншини добувається політики, це означає, що він пройшов уже все соціальне тіло.

Історії властиве безперервне й послідовне чергування двох класів епох — епох формування аристократій, а водночас і суспільства, та епох занепаду цих аристократій, а водночас і розкладу суспільства. В індійських пуранах вони називаються епохою Кітра і епохою Калі, які в постійному ритмі змінюють одна одну. В епохи Калі кастовий устрій занепадає, шудри, тобто нижчі, вивищуються, оскільки Брахма засинає. Тоді Вішну прибирає жахливої подоби Шіви і руйнує існуючі форми — над видноколом сіється мертвотне світло присмерку богів. Врешті-решт Брахма прокидається і в поличчі Вішну, доброго бога, заново створює Космос. Заповідається нова епоха — Кітра.

Людей епохи Калі, як, скажімо, наша, над усе обурює ідея каст. А втім, вона має глибокі й слушні підстави. В ній об'єднані два дуже різні й неодновартісні елементи.

З одного боку, ідея соціальної організації в касти означає переконаність, що суспільство має властиву структуру, яка об'єктивно полягає, хочемо ми того, чи ні, в ієрархії функцій. Ігнорувати існування суттєвого взаємозв'язку всього суспільства, що полягає в системі колективних функцій найрізноманітніших рангів, так само абсурдно, як намір реформувати систему зоряних орбіт або заперечувати, що людина має голову й ноги, Земля — північ та південь, а піраміда — вершину й основу.

Іншим елементом, який, проникнувши в перший, формує поняття касти, є питання розрізнення індивідів, котрі мають виконувати ці відмінні функції. Індієць, який керується магічною інтерпретацією природи, вірить, що здатність виконувати певну функцію, як містична благодать, пробуває в самій крові. Добрим воїном може бути лише син

воїна, а добрим садівником — син садівника. Індивіди поділені на різні соціальні [176] ранги за принципом родоводу, кревної спорідненості.

Відкиньте це магічне пояснення кастового устрою й одержите глибшу і всеосяжнішу концепцію суспільства в порівнянні з існуючими нині. До того ж ново-часна політична ідеологія керувалась не менш магічним натхненням, ніж азійська, хоча й з протилежним знаком. Вважається, що суспільство повинне бути таким, яким, на нашу думку, має бути. Немов воно не має своєї незмінної структури чи чекає на її одержання від нас! Увесь новочасний утопізм є магією. Невдовзі і жест Канта, що проголошує, яким має бути суспільство, видаватиметься всім звичайнісінькою магією.

МАГІЯ "ПОВИННОСТІ"

Питання взаємин між аристократією та масою ось уже два століття ставиться в етичній або правовій перспективі. Тільки й розмов — чи політична конституція з точки зору моралі або права має бути чи не має бути аристократичною. Замість того щоб спершу збагнути, які ж вони є — неминучі умови реальності, беруться робити висновки, якими вони мають бути. Це було прикметною вадою "прогресистів", "радикалів" і, більш-менш, усього так званого "ліберального" і "демократичного" духу. Йдеться про надзвичайно зручну ментальну позицію. І справді, дуже легко змалювати якусь схематичну соціальну організацію з привабливим поличчям. Для цього досить уявити здійснення наших бажань або, полишивши наш інтелект чистій діалектиці, побудувати more geometrico соціальне тіло, наділене всіма формальними досконалостями, властивими багатокутникові чи додекаедру. Але це заміщення реального абстрактно бажаним є симптомом дитинності м. Самого бажання замало для його здійснення і, що ще важливіше, бажане нами не обов'язково є справді бажаним. Під впливом пануючих у наш час тенденцій я також протягом кількох років намагався збагнути, якими мають бути речі. Потім, занурившись у студії та міркування над історичним минулим, я був приголомшений, виявивши, що соціальна реальність буває подеколи набагато бажанішою, багатшою на [177]

вартості, ближчою до справжньої досконалості, ніж усі мої нікчемні та упереджені схеми.

Має бути лише те, що може бути, і може бути тільки те, що рухається в умовах того, що є. Було б бажано, щоб тіло людини мало крила, як птах; але, оскільки воно не може їх мати, бо на заваді цьому стоїть його зоологічна структура, твердження, що воно має мати крила, було б хибним.

Ідеал якоїсь речі або, іншими словами, те, чим якась річ має бути, не може полягати в заміщенні її реального взаємозв'язку, а навпаки, в удосконаленні її. Таким чином, всяке міркування про те, якими мають бути речі, передбачає пильне спостереження реальності.

Побудувати ідеал суспільства з етичного чи правового погляду неможливо. Це було ілюзією XVIII і XIX століть. Мораль та право аж ніяк не зарадять нам у побудові уповні справедливої соціальної утопії, не кажучи вже про інші, необхідніші за справедливість якості суспільства.

Що? То виходить, що від суспільства вимагається ще чогось більшого, ніж справедливість? Ясна річ, перш ніж бути справедливим, суспільство має бути здоровим, тобто має бути суспільством. Отже, перше за етику та право, з їхніми схемами про те, що має бути, повинен говорити здоровий глузд з його інтуїцією того, що є.

Тож не варто сперечатися, повинна чи не повинна аристократія втручатися в утворення суспільства. Питання вирішено з першого дня історії людства: суспільство без аристократії, без добірної меншини не є суспільством.

Облишмо магічні етики і пристаньмо до єдино прийнятної, що її двадцять шість століть тому підсумував Піндар у своєму блискучому імперативі: "Стань тим, чим ти є".

ЗРАЗКОВІСТЬ І ПОКІРЛИВІСТЬ

Породжена спонтанною генерацією примітивна соціологія давно підпорядкувала собі громадську думку, спотворивши поняття маси та добірної меншини і розуміючи під першою сукупність економічно нижчих класів [178] плебсу, а під другою — соціально вищі класи. Не виправивши цього quid pro quo *, ми ані на крок не просунемось на шляху розуміння соціального.

* Одне за інше (латин.).

У будь-якому класі, в будь-якій групі, не уражених тяжкими аномаліями, завжди існує вульгарна маса і видатна меншина. Певна річ, у здоровому суспільстві вищі класи, якщо вони справді такі, мають чисельнішу і добірнішу меншину, ніж нижчі класи. Але це не означає, що в перших класах бракує маси. Соціальний занепад призводить до того, що вищі класи занепадають і майже повністю перетворюються на вульгарну масу.

Таким чином, коли я говорю про аристократію, то маю на увазі зовсім не те, що через нерозуміння заведено так називати.

Спробуємо, відкинувши традиційні поняття, уяснити собі взаємодію маси і добірної меншини, що, на мою думку, є головним у всякому суспільстві чинником еволюції як до добра, так і до зла.

Коли разом збирається багато людей, то хтось із них робить якийсь напрочуд граційний, виразний і точний жест, або ж виголошує на диво гарне, іскристе слово чи гостру, блискучу думку, або його реакція на якусь подію видається адекватнішою, вишуканішою чи точнішою. У звичайної людини автоматично виникає бажання повторити той жест, промовити те слово, перейнятися такою ж емоцією. Однак тут ідеться не про імітацію. Коли ми імітуємо іншу людину, то усвідомлюємо, що ми не такі, як вона, а прикидаємось нею. Феномен, який я маю на увазі,

геть відмінний від такої мімікрії. Зустрівши людину, яка ліпша за нас або робить щось ліпше за нас, ми, якщо нормально сприймаємо світ, захочемо насправді, а не вдавано, стати таким, як вона, і чинити так, як чинить вона. Імітуючи, ми діємо, так би мовити, поза нашою автентичною особистістю, надягаємо маску. Уподібнюючись до зразкової людини, вся наша істота поляризується й, орієнтуючись на її спосіб життя, дійсно прагне реформувати свою сутність згідно із захопливим взірцем. Коротше кажучи, ми сприймаємо взірцевість цієї людини і відчуваємо податливість щодо цього взірця.

Це елементарний творчий механізм всякого суспільства [179] — взірцевість небагатьох поєднується в податливості багатьох інших. В результаті взірець набуває поширення, і нижчі вдосконалюються в розумінні кращих.

Ця здатність захоплюватися ліпшим, перейматися досконалістю минущого, бути податливим архетипу чи взірцевій формі є психічною функцією, яка відрізняє людину від тварини і надає нашій відміні поступальності у порівнянні з відносною стабільністю інших живих істот.

Тут не місце спростовувати матеріалістичні і загалом утилітарні інтерпретації, архаїчний мотлох, сотню разів дискредитований, що видають метафізичні вирішення практичних проблем за історичні. Річ у тім, що члени всякого людського суспільства, навіть найпримітивнішого, завжди усвідомлювали, що кожну дію можна виконати двома способами — кращим та гіршим, і що існують взірцеві норми чи способи жити і бути. Саме підпорядкування цим нормам зумовлює тривалість спільного життя, чим і є суспільство. Неподатливість, тобто непокора певним унормованим типам дій, призводить до розпорошення індивідів, їх роз'єднання. Отже, ці норми були спершу взірцевими діями індивіда.

Таким чином, не принука і не користь (1)(5) об'єднали людей в тривкі угруповання, а сила привабливості, якою автоматично користується серед нашої відміни найдосконаліший індивід. Нам, вихованим у час відносної роз'єднаності, природно, вартує певного

зусилля уявити собі стан духу, що веде до формування суспільства, бо він геть протилежний нашому.

Найпримітивніші легенди та міфи про створення народів, племен чи орд згадують про вищі істоти, наділені надзвичайними здібностями, батьків соціальної групи. З тупим самовдоволенням, особливо у XIX столітті, це пояснювали тим, що реальні люди, якийсь час впливові в групі, були згодом ідеалізовані, узразковлені нащадками. Але така ідеалізація a posteriori була б неймовірною, якби ті персонажі не викликали за свого життя цього захоплення, якби вони насправді не були ідеалами чи архетипами. З них створено моделі не тому, що вони були впливовими в житті, а навпаки — вони були впливовими й творили соціум, оскільки були, безперечно, моделями. [180]

В обмеженому просторі, де розвивається родинна спільнота, батько й мати є вродженими моделями для дітей і, крім того, ідеалами одне одного. Коли цей зплив руйнується, родина розпадається.

Для того щоб збагнути радикальні продуктивні сили соціалізації, ніколи не треба забувати того факту, щораз більше підтверджуваного, що первісні об'єднання не мали політичного та економічного характеру. Влада зі своїми засобами примусу та користь зі своїм механізмом інтересів могли породити суспільства тільки задля союзу. Ці первісні суспільства мали святковий, спортовий чи релігійний характер. Естетична, магічна або чисто вітальна взірцевість декотрих вабить податливих. Всякий інший вплив або благодать однієї людини на решту, що не є цією відруховою емоцією, породженою архетипом чи взірцевістю серед ентузіастів, є ефімерним і другорядним. Немає і ніколи не було іншої аристократії, ніж заснованої на цій владі психічної привабливості, щось на зразок духового тяжіння, що веде сприйнятливих за моделлю.

Вважається, що суспільство ділиться на людей, що повелівають, і людей, що коряться. Але ця покора може бути нормальною й тривалою тільки в тому разі, якщо покірливий передає комусь з внутрішнім пієтетом право повелівати.

Видатну людину, з огляду на її взірцевість, податлива більшина наділяє певними громадськими повноваженнями. Коли ця людина помирає, її повноваження лишаються, мов соціальна порожнина, різновид анонімної форми, яку, коли досить заслужено, а коли ні, заповнять інші індивіди. Врешті-решт, престиж влади триватиме стільки, скільки триває спогад про взірцеві особистості, які були при владі.

Покора передбачає, таким чином, податливість. Тож не змішуймо одне з одним. Наказові коряться, якщо піддаються взірцеві, і право повелівати — це тільки додаток до взірцевості.

Всі інші форми суспільства, попри свою позірну заплутаність та специфічність, мають як передумову тяжіння примітивних, але здорових душ до видатних особистостей.

Таким чином, ми можемо визначити суспільство в останній інстанції як динамічну духову єдність, яку утворюють взірець та його наслідувачі — Це означає, що [181] суспільство самою своєю природою є апаратом удосконалення. Готовність до податливості зумовлює співіснування з іншим і водночас наслідування його, а відтак, самоудосконалення. Імпульс наслідування певних зразків, існуючий у суспільстві, саме й робить його суспільством.

Якщо нація не винародовилась, вона звичайно дає, в пропорції до загальної кількості своїх членів, певне число видатних індивідів, в яких інтелектуальні, моральні і взагалі життьові здібності виявляються з максимальною потенцією. У витонченіших расах цей коефіцієнт видатних особистостей більший, ніж у груб-ших расах або, так би мовити, навпаки — одна раса вища за іншу, коли домагається більшої кількості видатних індивідів.

Вищість цих кращих особистостей буває різна. Всередині кожного класу чи групи вирізняються певні індивіди, в котрих якості, притаманні

класові чи групі, виявляються найповнішою мірою. Нація не могла б підживлювати свої історичні потреби, якби додержувалась лиш одного типу довершеності. Окрім видатних мудреців та митців, потрібні й зразковий вояк, і досконалий промисловець, і взірцевий робітник, і навіть світовий геній. Так само, якщо не більше, нація потребує видатних жінок. Тривалий брак декотрих із цих кардинальних типів досконалості врешті-решт позначиться на багатовіковому розвиткові національного життя. Раса накульгуватиме на одну ногу, і така здача позицій спричинить, в кінці кінців, цілковитий занепад. Оскільки є певний мінімум вищих життьових функцій, які кожен народ має виконувати повністю, під страхом смерті. Для цього необхідно, щоб у народі завжди були обдаровані індивіди для виконання цих функцій. З іншого боку, рівень цього виконання спадатиме аж до лінії, яка позначає мінімум необхідної досконалості. Візьмемо інтелектуальну діяльність. Очевидно, що но-вочасна нація не може жити з достатньою повнотою, якщо вона неспроможна виконувати своїх інтелектуальних функцій — світогляд, наука, техніка, вряду-вання — з благородством, комплексністю та обачністю. Отже, якщо на віку багатьох генерацій бракує або стає менше людей могутнього розуму, які слугують за діапазон та норму іншим і задають тон розумової інтенсивності, що її вимагають проблеми доби, маса, згідно [182] з законом мінімального зусилля, мислитиме із щораз меншою точністю; допитливість, ідеї, точки зору прогресивно зменшуватимуться нижче рівня, що вимагається епохою. Це буде отупіла, інтелектуально занепала раса.

Перевага цього механізму зразковості — податливості, взятого за принцип соціального співіснування, не тільки в нагадуванні, яка духова сила створює і підтримує суспільство, а й у поясненні феномену занепадів та ілюстрації патології націй. Коли якийсь народ плуга-ниться через століття тяжко немічний, то йому завжди бракує взірцевих людей або покірних мас. У крайньому випадку наявні обидві ознаки.

Завважте, до якої межі питання взаємин аристократії та маси передує усім етичним і правовим формалізмам; воно постає перед нами як сам корінь соціального чину.

Якщо тепер ми звернемо погляд на іспанську дійсність, перед нами враз постане суворий крайобраз, сповнений непокори і геть вільний від взірцевості. Через дивне й трагічне порушення інстинкту, відповідального за поцінування, іспанський народ століттями не приймає взірцевих особистостей або принаймні нечулий до їхніх видатних якостей. Коли ж він дозволяє комусь зрушити себе з місця, то майже завжди це відбувається з вини ницого й нижчого персонажу.

Найкраще про своєрідність певної раси говорять взірці, які вона вибирає. Так, приміром, ніщо так добре не говорить про вдачу чоловіка, як типи жінок, в котрих він здатен закохатися. У виборі коханої ми робимо, не відаючи того, наше найправдивіше визнання.

Повертаючись ще і ще раз до діагнозів, що їх звичайно ставлять невиліковній недузі, на яку страждає наш народ, я, здається, визначив найближчий до істини. Це аристофобія і зненависть до кращих.

ВІДСУТНІСТЬ "КРАЩИХ"

Перше, що має зробити історик, визначаючи вдачу якоїсь нації чи епохи,— це приділити особливу увагу тому, як у ній розвиваються взаємини мас з добірними меншинами. Виявлена формула стане ключем для визначення найпотаємніших пульсацій історичного тіла. [183]

Є раси, що характеризувались надміром взірцевих особистостей, за котрими стояла дрібна, мізерна, непокірлива маса. Так було в Греції, і в цьому причина її історичної нестабільності. Настав момент, коли еллінська нація стала немов індустрією, яка розробляла зразки замість того, щоб задовольнитися стандартами і продукувати згідно з ними багатющий людський товар. Геніальна, як культурна цілісність, Греція була нестала, як соціальне тіло і як держава.

Протилежний випадок становлять Росія та Іспанія — дві скрайні точки великої європейської діагоналі. Багато в чому відмінні, Росія та

Іспанія тотожні в тому, що ці дві раси— "народи" страждають на очевидну й тривку злиденність на видатні особистості. Слов'янська нація — це величезна народна маса, над якою труситься дрібненька голова. Ясна річ, завжди була вища меншина, що впливала на російське життя; але таких незначних масштабів порівняно з обширом раси, що ніколи не змогла наповнити своїм організаторським впливом гігантську народну плазму. Звідси протоплазматичний аморфний аспект, стійко примітивний, російського життя.

Що ж до Іспанії... Дивно, що з нашої довгої історії сто раз не змито піною найприкметнішу і водночас найочевиднішу рису — майже повсякчасну диспропорцію між вартістю нашого простолюду і вартістю наших добірних меншин. Автономна особистість з індивідуальною і свідомою поставою щодо життя вкрай рідкісне явище для нашої країни. У нас цю функцію взяв на себе весь "народ", а те, що "народ" не здужав, лишилось незайманим. Але "народ" може виконувати гільки елементарні функції життя; він не може робити ані науку, ані високе мистецтво, ані творити цивілізацію із складними технологіями, ані організувати міцну державу, ані дистилювати від магічних емоцій високу релігію.

І справді, іспанське мистецтво прекрасне в своїх народних та анонімних формах — співи, танки, кераміка — і дуже бідне в своїх вчених та особистісних формах. Подеколи з'являлась геніальна людина, діяльність котрої не могла піднести пересічний рівень. Між ним, самотнім індивідом, і плебейською масою не було посередників, а відтак і спілкування. І навіть ці рідкісні іспанські генії завжди були "напівнародними", а їхня [184] діяльність так і не змогла повністю звільнитися від плебейства й вульгарності.

Познака, що відрізняє масовий витвір від індивідуального,— це "анонімність". Порівняйте, скажімо, історію Англії чи Франції з нашою національною історією, і помітите анонімний характер нашого минулого на противагу багатству особистостей на кону тих націй.

Тим часом як історія Франції чи Англії є історією, твореною головним чином меншинами, у нас усе зроблено масою — безпосередньо або через можливу конденсацію в громадській, політичній чи церковній владі. Потрапивши до будь-якого нашого тисячолітнього містечка, ми бачимо церкви та громадські будівлі. Індивідуальних витворів майже немає. Хіба не помітно злиденності нашої цивільної ужиткової архітектури? "Палаци" старих міст є, властиво, дуже скромними помешканнями, на фасадах котрих хвальковито гримасує геральдична марнота. Якщо відібрати в Толедо замок Алькасар і кафедральний собор, залишиться убоге селище.

Отже, людей могутнього мистецького світовідчуття, здатних створити особистий стиль, бракувало не менш, як сильних характерів, які зосереджують у власній особі велику соціальну енергію і завдяки цьому можуть здійснити великі звершення матеріального чи морального порядку.

Взявши будь-який аспект іспанської теперішньої, учорашньої чи позавчорашньої творчості, ви відразу виявите аномальну відсутність достатньої меншини, Цей феномен пояснює всю нашу історію, навіть моменти швидкоплинної повноти.

Але говорити про історію Іспанії — це говорити про незнане. Можна стверджувати, що майже всі уявлення про національне минуле, закладені в голови іспанців,— безглузді й часто-густо гротескові. Всі ці концепції не тільки хібні, а й інтелектуально потворні, вони є неабиякою перепоною на шляху поліпшення нашого життя.

Мені не хотілося б викладати тут надто побіжно те, що, на мою думку, є суттєвими контурами іспанської історії. Мої міркування до такої міри єретичні, настільки суперечать загальновизнаним канонам, що сказане мною може видатись історією Іспанії навиворіт. [185]

Але є один пункт, якого я не можу обминути. Ми повсякчас чуємо, що одна з найочевидніших чеснот нашого минулого полягає в тому, що в Іспанії не було феодалізму. На цей раз дана думка почасти вірна — в Іспанії не було феодалізму; втім, це аж ніяк не чеснота, а наше перше велике лихо і причина всіх інших лих.

Іспанія — це, так би мовити, соціальний організм, історична істота, що належить до певної відміни, до типу суспільств або "націй", що постали у центрі та на заході Європи після краху Римської імперії. Це має означати, що специфічна структура Іспанії ідентична структурі Франції, Англії та Італії. Чотири нації формуються поєднанням трьох елементів, два з котрих є спільними для всіх, і тільки один різниться. Ці три елементи такі: відносно автохтонна раса, цивілізаторський романський седимент та імміграція германців. Романський чинник, скрізь ідентичний, являє собою нейтральний елемент в еволюції європейських націй. На перший погляд, логічно було б шукати вирішальний принцип диференціації між ними — в автох-тонності, тобто причина того, що Франція диференціювалася від Іспанії, полягає в різниці галльської та іберійської рас. Але це помилка. Звісно, я не маю наміру спростовувати розподільний вплив галлів та іберів у розвитку Франції й Іспанії; я лиш не згоден, що він був вирішальним. Це не так просто. Є нації, що сформувалися через сплав в одній площині різноманітних елементів. До цього типу належать майже всі азійські нації. Народ А і народ Б плавляться, але в механізмі цієї плавки жодному з них не відповідає вищий динамічний ранг. Але наші європейські нації мають дуже відмінну історичну анатомію та фізіологію у порівнянні з цими східними тілами. Як я згадував вище, вони належать до різних зоологічних відмін і мають окремішню біологію. Це суспільства, породжені завоюванням якогось народу іншим, а не якогось народу якимсь військом, як це відбулося в Римі. Завойовники-германці не сплавляються з переможеними автохтонами в тій самій площині — горизонтальній, а навпаки — вертикально. Вони можуть зазнавати впливу з боку переможеного, як зазнавали його від римської дисципліни; але, в суттєвому, це вони накидають свій соціальний стиль упокореній масі; вони є творчою та організовуючою [186] силою; вони є

"формою", тимчасом як автохтони є "матерією". Вони — вирішальний інгредієнт, вони — ті, хто "вирішує". Вертикальний характер національних європейських структур утримує їх при формуванні об'єднаними в два поверхи чи шари, що, на мою думку, є типовою рисою їх історичної біології.

Оскільки германці були вирішальним інгредієнтом, це позначилось також на результатах диференціації. З огляду на це я доходжу думки, яка може видатись скандальною. Але я таки висловлю її. Різниця між Францією та Іспанією походить не стільки з відмінності між галлами та іберами, скільки з відмінної вдачі германських народів, що зайняли ці дві території. У Франції — все від франків, в Іспанії — від вестгота.

На лихо, між франком і вестготом велика відстань. Якщо розмістити германські народи, що іммігрували, на шкалі більшої чи меншої історичної вітальності, то франк зайняв би вищий щабель, а вестгот — набагато нижчий. Чи була споконвічною і вродженою ця різна потенція одного й другого? Тепер ми не можемо цього вияснити, та й не важить це для нас. Річ у тім, що вже на той час коли франк зайшов у Галлію, а вестгот — в Іспанію, вони належали до різних рівнів людської енергії. Вестготи були найдавнішим народом Германії, який співіснував з Римською імперією в час її деградації, зазнав її безпосереднього і заразливого впливу. Через те він був "цивілізованішим", тобто більш реформованим, деформованим та закостенілим. Всяка одержана "цивілізація" несе в собі смертельну загрозу для того, хто її одержує. Бо "цивілізація" — на відміну від культури — це сукупність механізованих технологій, штучних збуджень, розкошів, що з плином часу формується в житті народу. Прищеплена ж до іншого народного організму, вона завжди несе в собі токсичність, у значних дозах — смертельну. Один приклад: алкоголь був розкішшю для цивілізацій білої раси, яка, хоча їй і шкодить його вживання, виказала себе здатною зносити його. Натомість, перенесений в Океанію і чорну Африку, алкоголь винищує цілі раси.

Отже, германські вестготи, алкоголізовані романізмом,— це недужий народ, що рухався, спотикаючись у просторі і в часі, доки не дістався Іспанії — останнього закутка Європи, де знаходить перепочинок. Франк, навпаки, чистий від сторонніх домішок, вторгається [187] в язичницьку землю Галлії, обдаровуючи її невтримним потоком своєї життьової снаги.

Є люди, які, чуючи мову про життьову снагу, уявляють собі наділену горою м'язів, здатну з'їсти ведмедя і випити більше відра вина людину. Для них життьовість є синонімом брутальності. Я ж хотів би, щоб мої читальники розуміли під життьовістю силу органічного творення, в чому й полягає життя, хоч би яке було його походження. Життьовість — це сила, якою здорова клітина має зачати іншу клітину. Життьовість — це таємна сила, що створює велику історичну імперію. В кожній відміні й різноманітті живих істот життьовість, або сила органічного творення, прибирає властивого спрямування чи стилю.

Так само, як семіт і римлянин мали свій властивий стиль життьовості, має його і германець. Він створив мистецтво, науку, суспільство своїм властивим способом, і тільки ним, згідно з певним модулем, і тільки з ним. Коли в історії якогось народу помітно відсутність або зменшення якихось типових феноменів, можна бути певним, що це — хворий, занепадаючий, зне-живлений народ. Один народ не може вибирати між різними стилями життя: він або живе згідно зі своїм власним, або не живе. Від страуса, котрий не може бігати, марно чекати, щоб він, натомість, літав, як орел.

Отже, найприкметнішою рисою германців у творенні соціальних форм був феодалізм. Мусимо вживати цей традиційний термін попри його неточність і можливість різних його тлумачень. Феодалізмом, властиво, мусила б називатись сукупність правових формул, які від XI століття вживаються для визначення взаємин між "сеньйорами" або "шляхтою". Але для нас важливий не схематизм цих формул, а дух, що передував їм і перетривав їх існування. Цей дух я й називаю феодалізмом. Римський дух, щоб зорганізувати народ, найперше

засновує державу. Він не уявляє існування і діяльність індивідів, якщо вони не є слухняними членами цієї держави, "Civitas". Германський дух має протилежний стиль. Для нього народ — це певна кількість енергійних людей, які силою свого кулака та амплітудою свого духу користуються авторитетом серед інших і ведуть їх за собою на завоювання, щоб стати "сеньйорами" земель. Римлянин не є "сеньйором" свого клаптя землі, він, певним чином, її слуга. [188]

Римлянин — хлібороб. Германець, на противагу йому, дуже припізнився в освоєнні та переході до хліборобства. Мавши перед собою в Германії безмежні степи й великі ліси для полювання, він зневажав плуг. Коли людність зросла і кожне плем'я чи нація відчули тиск сусідів, то мусили на якийсь час з тим змиритися і взятися створеною для меча рукою за чепіги плуга. Та недовго тривала ця мирна праця. Щойно мури імператорських легіонів ослабли, германці заповзялися здобути родючі землі Півдня та Заходу і примусити переможені народи обробляти їх. Таке володіння землею, в основі якого лежить нехіть до землеробства, називається "сеньйоріо".

"Сеньйори" стають організовуючою силою нових націй. В їх основі, на відміну від Риму, не міська держава, колективна і безособова ідея, а звичайні смертні. Германська держава — це сукупність особистих і приватних взаємин між сеньйорами. Сучасна людина переконана в тому, що право передує особистості, а оскільки право передбачає санкції, то й держава передуватиме особистості. Сьогодні індивід, який не належить до якоїсь держави, не має прав. Для германця все навпаки. Право існує лиш як атрибут особистості. Вигнаний з Кастілії Сід не є громадянином жодної держави, а проте має усі права. Єдине, що він втратив, це свій приватний зв'язок з королем і вигоди, що випливали з цього.

Цей індивідуальний чин германських сеньйорів був різцем, що вирізьбив західні національності. Кожна з них організовувала своє володіння, підгортаючи його під свій індивідуальний вплив. Суперництво, дружні й шлюбні зв'язки з суміжними сеньйорами призводили до територіальних об'єднань, щораз обширніших, аж до

сформування великих герцогств. Король, який спершу був першим серед рівних, "primus inter pares", повсякчас прагне ослабити цю могутню меншину. Для цього він спирається на "народ" та римські ідеї. В певні епохи "сеньйори" нібито поступаються, а монархо-плебейсько-жречий унітаризм бере гору. Але вільні сеньйори знову збираються на силі, й феодальна структура потроху поновлюється.

Для того, хто вважає, що головна сила нації в її єдності, феодалізм видається згубним. Але єдність тільки тоді є справді добром, коли об'єднує вже існуючі [189] великі сили. Буває й мертва єдність, досягнута завдяки браку снаги в об'єднаних елементах.

Тим-то було б украй помилковим уважати, що для Іспанії була добром слабкість її феодалізму. Коли я чую супротивне, це справляє таке ж враження, немов хтось тішиться, що в сьогоднішній Іспанії мало мудреців, мало митців і взагалі обмаль людей великого таланту, бо інтелектуальна сила, мовляв, спричиняє великі суперечки і призводить до сутичок і бучі. Отож те, що в сьогочасному суспільстві є меншиною вищого інтелекту, в зародковий час наших націй було меншиною феодалів. У Франції їх було чимало і могутніх, вони зуміли історично виразитися, націоналізувати народну масу до останнього атома. Для цього було необхідно, щоб французьке тіло довгі століття жило в незліченних молекулах, котрі в міру досягнення зрілості внутрішнього зв'язку сполучались у складніші й ширші структури, аж до формування провінцій, графств, герцогств. Сеньйори стали в обороні цього доконечного територіального плюралізму, щоб запобігти передчасному об'єднанню в королівства.

Але вестготи, які добуваються до Іспанії, вже вичерпані, занепалі, не мають цієї добірної меншини. Порив африканського вітру змітає їх з півострова, а коли мусульманська повінь відступає, виникають королівства з монархом і плебсом, але без достатньої меншини шляхти. Мені заперечать, що попри це ми зуміли завершити наші славетні вісім століть Реконкісти. На це я простодушно відказую, що не розумію, як можна називати Реконкістою те, що триває вісім століть. Якби в нас

існував феодалізм, то, можливо, ми мали б справжню Реконкісту, як в інших країнах були хрестові походи, чудові приклади життєздатності, над-повної енергії, високої історичної змагальності.

Ненормальність іспанської історії була досить сталою, що не дає підстав посилатись на збіг обставин. Півста років тому вважали, що національний занепад почався лиш якихось п'ять-десять років перед тим. Коста і його генерація прозріли й відсунули початок занепаду ще на два століття назад. Невдовзі мине п'ятнадцять років, як я замислився над цими питаннями і спробував довести, що занепад сягає витоків ново-часного періоду нашої історії. Аргументи, які не варто тепер повторювати, підказували мені обмежити проблему [190] цим, найкраще знаним періодом європейської історії, аби легше було поставити діагноз нашій слабкості. Після тривалих студій та роздумів я дійшов висновку, що за Середньовіччя занепад Іспанії був не менший, ніж за новітньої і сьогочасної доби. Був якийсь момент достатнього здоров'я, були навіть години блиску і всесвітньої слави, але завжди впадає у вічі очевидний факт, що анормальність у нашому минулому була нормою. Тож доходимо висновку, що вся історія Іспанії, за винятком нетривалих походів, була історією занепаду.

Це, ясна річ, абсурдно. Поняття занепаду стосується стану здоров'я, а оскільки Іспанія ніколи не мала здоров'я,— ми ще пересвідчимося, що її кращий час також не був здоровим,— не випадає говорити, що воно підупало.

Чи це не гра слів? Гадаю, що ні. Якщо про занепад говорять як про захворювання, пошукаємо його причини в подіях та у знегодах, що призвели до цього. Пошукаємо причину зла поза хворобливим пацієнтом. Але якщо ми переконаємося, що він ніколи не був здоровим, ми відмовимось говорити про занепад та з'ясовувати його причини; натомість ми говоритимемо про вади конституції, вроджену недостатність, і цей новий діагноз змусить нас шукати причини іншого роду, тобто не зовнішні щодо суб'єкта, а внутрішні, конституційні.

Ось чому важливо перенести це питання з новітнього часу в Середньовіччя — епоху, коли утворюється Іспанія. Якби я користувався авторитетом серед юнаків, що кохаються в історичній науці, я порекомендував би їм облишити блукання манівцями і взятися за вивчення Середніх віків та часів зародження Іспанії. Всі пояснення її занепаду не витримують і п'яти хвилин побіжного аналізу. І це природно, бо важко знайти причину занепаду, коли цього занепаду не було.

Секрет іспанського лиха лежить в Середньовіччі. Можете, якщо хочете, порівняти наші середньовічні хроніки та французькі. Результат буде вражаючим своєю очевидністю та переконливістю. Це порівняння показує, що майже та сама дистанція, що існує нині між іспанським та французьким життям, існувала й тоді.

Та облишмо це. З-поміж багатьох викладених у [191] цьому есе думок я хотів би наголосити на одній з найтяжчих і непозбувних вад нашої раси — відсутності достатньої кількісно та якісно добірної меншини. Хирлявість іспанського феодалізму означає його споконвічну нестачу, те, що "кращих" бракувало вже в часи авгурів нашої генези і що наша національність загалом мала дефективний ембріогенез.

Найкращий доказ спроможності ідеї полягає в тому, що вона слугує для пояснення не тільки правила, а й винятку. Рідкісність і слабкість "сеньйорів" пояснює відсутність рушійної сили нашого Середньовіччя, що, своєю чергою, пояснює надмір нашої сили з 1480-го до 1600 року — час величі Іспанії.

Просто дивно, що з убогого стану, в якому наш народ перебував до середини XV століття, за п'ятдесят чи й менше років він переходить у Новому світі до всемогутності, порівнюваної хіба що з Римом у стародавні часи. То чи не розквітла враз в Іспанії могутня культура? Чи, може, в такий короткий період несподівано з'явилась нова цивілізація з могутніми технологіями? Нічого подібного. Між 1450-м і 1500-м роками відбувається лише одна важлива подія — об'єднання півострова.

Іспанія сподобилась бути першою націоналыністю, яка досягає єдності, збирає в кулак одного короля всі свої енергії та здібності. Цього досить для розуміння її стрімкого вивищення. Єдність — це досконалий апарат, який сам по собі, якщо навіть ним орудує недолугий, уможливлює великі діяння. Тимчасом як феодальний плюралізм Франції, Англії та Німеччини тримав свої сили розпорошеними, а Італію роз'єднував міський атомізм, Іспанія перетворюється в компактне й еластичне тіло.

Так само раптово, як піднесення нашого народу в 1500 році, відбувається його спад у 1600 році. Єдність подіяла як ін'єкція для штучної огрядності, але це не було симптомом життьової потуги. Навпаки, єднання відбулось так швидко, оскільки Іспанія була слабкою, їй бракувало сильного плюралізму, що його обстоювали визначні особистості феодалізму. Натомість те, що в розквіті XVII століття тіло Франції шарпають великі потрясіння Фронди, що аж ніяк не є хворобливим симптомом, відкриває ще незаймані скарби життьово-сті, які француз зберігав від франка. [192]

Тож годилося б переглянути узвичаєні поцінування. Брак феодалізму, що оцінювалось як здоров'я, був лихом для Іспанії, і швидка національна єдність, яка здавалася славетним знаменням, була, власне, наслідком попереднього розкладу.

З першим століттям іберійської єдності збігається початок американської колонізації. Ми досі не годні властиво поцінувати цю прекрасну подію. Я не знаю жодної спроби реконструювати її суттєві риси. Ма-лизну приділеної їй уваги поглинула Конкіста, яка була тільки прелюдією. Але важливим і прекрасним була не Конкіста, хоча я аж ніяк не хочу заперечити її драматичну чарівність. Важливим, прекрасним була колонізація. Хоч як мало ми про неї знаємо, ніхто не може заперечити її величі, як історичного факту високого значення. Для мене очевидно, що це єдине, по-справжньому велике діяння Іспанії. Дивовижно! Досить бодай трохи наблизитись до гігантської події, навіть не заглиблюючись в неї, щоб зрозуміти, що іспанська колонізація

Америки була діянням народу. Англійці здійснюють колонізацію добірними й могутніми меншинами. Потім усе прибирають до рук великі компанії. Англійські "сеньйори" перші полишили воєнне ремесло і визнали за шляхетну справу торгівлю та промисловість. В Англії відважний дух феодалізму невдовзі перемістився на інші, менш войовничі справи, що, як показав Сомбарт, було великим вкладом у створення сучасного капіталізму. Військове підприємство перетворюється на промислове, а лицар — на підприємця. Таку переміну легко збагнути. За часів Середньовіччя Англія була убогою країною. Феодальний < "сеньйор" мусив раз у раз навідуватись на континент у пошуках здобичі. Коли ж вона вичерпувалась, дама феодала подавала йому під час трапези на таці шпору. Лицар добре знав, що це означало: комора порожня. Він чіпляв шпору і ступав на берег Франції — багатющої землі.

Англійська колонізація була обдуманою акцією меншин, чи то в економічних консорціумах, чи то в пошуках земель, щоб краще служити Богові. В іспанській колонізації ця роль належить "народові", що прямо, без певних намірів, без ватажків, без належної тактики започатковує інші народи. У цьому велич і водночас убозтво нашої колонізації. Наш "нарбд" зробив усе, [193] що мав зробити,— засіяв, обробив, оспівав, посумував, полюбив. Але він не міг дати націям, що їх породжував, того, чого не мав,— вищої дисципліни, живої культури, поступальної цивілізації.

Гадаю, тепер буде зрозуміліше сказане мною вище: в Іспанії все робить весь "народ", а що не зробив "народ", того ніхто не зробить. Але нація не може бути тільки "народом"; вона потребує вищої меншини; як живе тіло — це не тільки м'язи, а й нервовий вузол і мозковий центр.

Відсутність "кращих" або принаймні їх рідкісність впливає на всю нашу історію. Це завадило нам стати вповні нормальною нацією, як стали інші, народжені в таких же обставинах. Не дивуйтеся, що я наголошую на відсутності й запереченні. Ніцше мав рацію,

стверджуючи, що на наше життя впливає не тільки те, що з нами відбувається, а, певне, більше те, що з нами не відбувається.

Відсутність "кращих" породила в масі, в "народі", столітню сліпоту. Він не розрізняє кращих і гірших. Тож коли на нашій землі з'являються привілейовані індивіди, "маса" не вміє зробити їх корисними і часто їх знищує.

Ми є народом "народу", хліборобською расою селянської вдачі. Це найприкметніша риса суспільства без меншини, те, що я називаю селюцтвом. Перетнувши Піренеї і ступивши на землю Іспанії, враз почуваєшся серед народу орачів. Постава, жестикуляція, переконання і почування, чесноти і ґанджі — типово селянські. У Севільї — місті, що налічує три тисячі років, навряд чи здибаєте на вулиці когось, не схожого на селянина. Ви можете розрізнити заможного і незаможного селянина, але годі завважити витончені риси, які урбанізація та природний добір мали закріпити в типі людини — продукті тричі тисячолітнього міста.

Є народи, які назавжди лишаються на цій елементарній стадії еволюції, чим є село. Воно може мати величезне населення, але його дух завжди буде хліборобським. В Судані є міста — Кано, Біда, скажімо,— з населенням у двісті й більше тисяч жителів, котрі живуть своїм незмінним селянським устроєм сотні й сотні років.

Є селянські народи — "felahs"(16), "muyiks", тобто народи без аристократії. [194]

ІМПЕРАТИВ ДОБОРУ

Те, що наша раса не здобулася здолати селянської вдачі, є прокляттям для Іспанії. Але те, що ми, створивши фантасмагорію псевдосучасних міст, вдаємо з себе нормальну націю,— набагато гірше. Будь-яка глибока реформа нашого колективного організму неможлива

без визнання того факту, що ми є народ felah, селянська людність. Тому нам слід повернутися думкою до землі й лісу, щоб заново дослідити його організацію.

Великим лихом іспанської історії була відсутність видатних меншин і повсякчасне панування мас. Тим-то від сьогодні й надалі владувати над духом і скеровувати волю повинен один імператив — імператив добору.

Адже не існує іншого засобу етнічного очищення та поліпшення, окрім цього вічного інструменту волі, що діє вибірково. Скориставшись ним як різцем, необхідно витворити новий тип іспанця.

Та облишмо це питання, щоб поміркувати над ним в іншій розвідці.

ПРИМІТКИ

1. У німецькому виданні мовиться не про "поєднання", а про "sinolkismo". Ідея та сама; sinolkismo — це буквально співіснування, об'єднання осель. Переглянувши французький переклад, Моммзен віддав перевагу менш специфічному слову.

2. В моїй ще не опублікованій студії — "Держава, молодь і карнавал" я розглядаю сучасний стан етнографічних досліджень про походження цивільного суспільства. Родина не могла бути зародком держави. В усіх розумінням геть навпаки: по-перше, вона є по-стдержавним утворенням, а по-друге, має характер реакції на державу.

3. "Opere inedite", т. VI.

4. Тобто він добивається поєднання в одну державу традиційно незалежних народів, людей, котрі не є його васалами і давніми підданцями.

5. Мова йде про Неаполь.

6. Machiavelli, "Opere", т. VIII.

7. Твердження басків і каталонців про їхнє гноблення іншими народами Іспанії мало відповідає справжньому стану речей. Привілейоване становище, яким вони тішаться, настільки очевидне, що, на перший погляд, такі нарікання мусять видаватись принаймні несерйозними. Але для того, хто не судить людей, а хоче зрозуміти їх, за позірною хибністю цього відчуття прозирає непідробна щирість. Річ у тім, що тут ми маємо справу з найзвичайнісінькою відносністю. Чоловік, змушений жити з жінкою, котру не кохає, сприймає її пестощі як мулькі кайдани. Тож це відчуття гноблення, не віддзеркалюючи [413] об'єктивної ситуації, є правдивим симптомом суб'єктивного стану, в якому перебувають Каталонія та Басконія.

8. Випадок з Карлосом III, на перший погляд винятковий, насправді, як і кожний виняток, підтверджує правило. Тридцять років тому іспанські "прогресисти", попри свій пієтет перед Карлосом III, не годні були по-справжньому його збагнути. З погляду загальнолюдської культури певний аспект його політики може викликати симпатію, але в цілому вона є, либонь, найбільш партикуляристською та антиіспанською за всю історію монархії.

9. Годі уявити той ентузіазм, з яким німецький народ поставився в часи лихоліття до славетного цеху своїх хіміків, які, давно примирившись з невідомістю, виявили таку патріотичну самовідданість, що подивувала світ. Певна річ, у такі моменти вся нація прославляє таку, нібито й непотрібну, ревність, з якою її громадяни плекали свого часу хімічну науку. Натомість цей же народ не раз кляв себе за недалекоглядну погорду до внутрішньої та зовнішньої політики, що не дало змоги підготувати про чорний день добірний корпус дипломатів і політиків.

10. Ця схема психологічної траєкторії, простежена в душі іспанського вояцтва, вповні може бути помилковою. Сподіваюсь, однак, що в ній видно щирість, з якою стороння людина намагається збагнути

вояцький дух. Дозвольте мені нагадати, що на квітневій конференції 1914 року, за кілька місяців до світової війни, я вже говорив про денаціоналізацію війська і передбачив, на превеликий жаль, подальші події. Перегляньте працю "Стара й нова політика" за 1914 рік. Книга графа Романонеса,— можливо, найінтелектуальнішого нашого політика, — що ось-ось має побачити світ, переконливо засвідчує сказане мною.

11. Нині ми стали свідками катастрофи, якої зазнали завдяки тупості й аморальності наших промисловців та фінансистів. Хоч би які некомпетентні й нечуйні були політики, хто може сумніватися в тому, що їм далеко до банкірів, торговців та промисловців?

12. Робітничий партикуляризм, заснований на теорії, є історичним феноменом. Він геть відмінний від спонтанного й емоційного партикуляризму, властивого соціальним класам Іспанії. Перший, бувши теоретичною і раціональною побудовою, як геометрія або дарвінізм, може існувати у різних народів незалежно від ступеня його єднання. Отже, робітничий партикуляризм не є суто іспанським феноменом, натомість це можна сказати про партикуляризм промисловця, вояка, аристократа, службовця.

13. Як згодом читальник упевниться, не йдеться винятково, ані здебільшого, про проводирів і проваджуваних у політичному розумінні; тобто про правителів і підданців. Політичне, повторюю, є тільки грань соціального. [414]

14. Про дитячу психологію див. моє есе "Біологія і педагогіка", опубліковане в "El Espectador", т. III.

15. Сила й користь — це немов індуковані струми, що утворюються в соціальному ланцюгу відразу після його формування.

16. Слово "felah" помилково вживається для означення винятково простолюду Єгипту. "Felah", як і "muyik", означає арабською "селянин".